

บทที่ 5

บทเรียน(รู้): กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ในโครงการสร้างเสริมความปลอดภัยให้แก่เด็ก ชุมชนวัดประจักษ์ปุณณธรรม

การศึกษาเรื่อง “พลังชุมชนเพื่อปกป้องคุ้มครองเด็ก จากการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม: โครงการสร้างเสริมความปลอดภัยให้แก่เด็ก ชุมชนวัดประจักษ์ปุณณธรรม เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร” เป็นงานวิจัยชิ้นเล็ก ๆ ของนักศึกษาปริญญาโทผู้ฝึกหัดเป็นนักวิจัยคนหนึ่งเท่านั้น ผลการวิจัยอาจไม่ได้สร้างการเปลี่ยนแปลงที่ยิ่งใหญ่อะไรนัก แต่ก็หวังว่าจะเป็นส่วนหนึ่งในการสะท้อนให้เห็นความสำคัญของการวิจัยจากประชาชนคนรากหญ้าว่ามีส่วนในการดูแลปกป้องเด็กให้ปลอดภัยในชุมชนที่เขาดำรงอยู่ได้อย่างไร และหวังว่าผู้ศึกษาจะเป็นส่วนหนึ่งในการผลักดันการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมให้เป็นที่รู้จักและเป็นที่น่าสนใจของผู้คนที่เกี่ยวข้องกับงานสวัสดิการสังคม ในบทนี้ผู้ศึกษาจะนำเสนอคำตอบต่อคำถามวิจัย ในวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เกี่ยวกับบทเรียนเชิงกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมตามโครงการสร้างเสริมความปลอดภัยให้แก่เด็กในพื้นที่ชุมชนวัดประจักษ์ปุณณธรรม คำตอบที่ได้เป็นบทสะท้อนเชิงวิวิธวิทยา (Methodological Reflection) อันเป็นข้อค้นพบเชิงกระบวนการขณะปฏิบัติจริง และเสนอเงื่อนไขหรือข้อท้าทายที่เผชิญ และได้ร่วมแก้ไขกับคณะเจ้าหน้าที่เครือข่ายหน่วยงานตลอดกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในโครงการสร้างเสริมความปลอดภัยให้แก่เด็กในพื้นที่ชุมชนดังกล่าว

ผลการศึกษาที่ได้มาทั้งหมดในบทนี้ เกิดจากการไตร่ตรองทางความคิดของผู้ศึกษา เป็นความเติบโตทางปัญญาที่เกิดขึ้นที่เป็นผลพวงมาจากการเข้าไปมีส่วนร่วมและมีปฏิสัมพันธ์กับผู้คนที่เกี่ยวข้องในโครงการนี้ ไม่ว่าจะเป็นคณะนักวิจัยชุมชน เจ้าหน้าที่ฝ่ายพัฒนาเด็กและสังคม มูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก นักจิตวิทยา นักสังคมสงเคราะห์จากศูนย์บริการสาธารณสุข พยาบาลจากโรงพยาบาลที่เป็นเครือข่ายหน่วยงาน เยาวชนและสมาชิกชุมชนที่มีส่วนร่วมในโครงการทุกคน ประกอบกับการร่วมสานเสวนาทางความคิดกันกับอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ทั้งภายในและภายนอกทั้งสองท่าน มีส่วนทำให้ผู้ศึกษาได้เรียนรู้และเข้าใจในกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมภาคปฏิบัติในพื้นที่ชุมชนเมื่อกระจ่างชัดมากขึ้น เท่าที่ขีดความสามารถทางปัญญาของผู้ศึกษาจะเอื้ออำนวย อันก่อเกิดเป็นบทเรียน (Lesson Learned) เชิงกระบวนการ อันล้ำค่า ดังจะกล่าวรายละเอียดตามประเด็นต่อไปนี้

1. บทเรียนขั้นการเตรียมการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม
2. ข้อท้าทายในขั้นการดำเนินกิจกรรมการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม
3. ความท้าทายต่อความหมายของคำว่า “การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (PAR)” ที่แท้

1. บทเรียนขั้นการเตรียมการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

ถึงแม้ว่าคณะเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานและคณะนักวิจัยชุมชนมีประสบการณ์ในการดำเนินกิจกรรมร่วมกันมาเป็นระยะเวลาเกือบ 10 ปี จึงไม่ต้องดำเนินการสร้างปฏิสัมพันธ์ใหม่ในการเตรียมการทำวิจัยเพราะมีความสัมพันธ์ รู้จักมักคุ้นกันเป็นอย่างดีอยู่แล้ว กล่าวได้ว่าเป็นการเตรียมการวิจัยเกิดขึ้นบนสายใยของความสัมพันธ์ เนื่องจากการร่วมมือร่วมมือกันทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในประเด็นพื้นที่สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์ ตามโครงการสร้างเสริมความปลอดภัยแก่เด็กในชุมชนวัดประชาระบือธรรมนั้น คณะทำงานทุกคนมีการดำเนินกิจกรรมในพื้นที่ชุมชนร่วมกันมาก่อนแล้ว โดยคณะเจ้าหน้าที่ที่เป็นเครือข่ายหน่วยงานภายนอกไม่ต้องสร้างปฏิสัมพันธ์ใหม่กับชุมชน แตกต่างจากการดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการที่มีนักวิจัยมาจากภายนอกที่ต้องมีขั้นตอนมากมายในการเตรียมการวิจัยชุมชน เช่น “การเข้าสู่ชุมชน (Entering Community) การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน (Build-up Rapport) การสำรวจ ศึกษาชุมชน (Surveying and Studying Community)” (ชอบ เข้มก๊ัด และ โกวิทท์ พวงงาม, 2547, น. 36) แต่การที่ทั้งเจ้าหน้าที่และคณะนักวิจัยชุมชนไม่เคยทำวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ทำให้ขั้นการเตรียมการมีประเด็นที่ต้องขบคิดอยู่บ้างเกี่ยวกับหลักการแนวคิด และความหมายของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

กระบวนการเตรียมการ เริ่มจากการเตรียมคนในชุมชน คณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานลงพื้นที่เพื่อจัดประชุมในชุมชน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ชาวบ้านรู้จักและคุ้นเคยกับกระบวนการและการดำเนินงานวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมอย่างชัดเจน และรับสมัครตัวแทนชุมชนที่มีความสนใจ มีความสะดวก และสมัครใจจะเป็นนักวิจัยชุมชนมาร่วมการวิจัยในครั้งนี้ เมื่อได้คณะนักวิจัยชุมชนแล้ว จึงมุ่งเน้นไปที่การเตรียมความพร้อมด้านแนวคิดและทักษะการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมผ่านเวทีการอบรมเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม และการประชุมปรึกษาหารือกันเพื่อให้เกิดความรู้และความเข้าใจตรงกันในบทบาทหน้าที่ของแต่ละฝ่ายในการทำงานวิจัยบนพื้นฐานของการเคารพต่อศักยภาพของชุมชน ซึ่งในช่วงเตรียมการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมผู้ศึกษาพบสิ่งที่ได้เรียนรู้ข้อท้าทายและการจัดการกับข้อท้าทายเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

1.1 บทบาทคณะเจ้าหน้าที่เครือข่ายหน่วยงานในการเสริมสร้างศักยภาพด้านการวิจัย

1.2 การจัดการอัตลักษณ์นักวิจัย: คณะนักวิจัยชุมชนก้าวพ้นคำว่า “วิจัยยิ่งใหญ่เกินกว่าชาวบ้านจะทำได้” กลายมาเป็น “วิจัยเป็นเรื่องที่ชาวบ้านทำได้”

1.3 การกำหนดนิยามศัพท์ในการศึกษา: คณะนักวิจัยชุมชนทำความเข้าใจภาษาและค่อย ๆ เริ่มวิพากษ์ภาษาทางการ

1.1 บทบาทคณะเจ้าหน้าที่เครือข่ายหน่วยงานในการเสริมสร้างศักยภาพด้านการวิจัย

หลักการการวิจัยปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมให้ความสำคัญและเคารพต่อสมาชิกในชุมชน ตลอดจนมีระบบการสร้างความรู้ที่แตกต่างไปจากของนักวิชาการ ที่ชุมชนเป็นผู้สร้างด้วยตนเอง เน้นให้ความสำคัญไปที่ชุมชน ไม่เน้นเครื่องมือ และไม่เน้นนักวิจัยภายนอก ดังนั้นคณะเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานที่เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในพื้นที่ชุมชนวัดประหาระปือธรรม จึงทำได้เพียงเป็นผู้สนับสนุน และเอื้ออำนวยความสะดวกให้เกิดการเรียนรู้ขึ้น เพื่อพัฒนา ความสามารถและศักยภาพของสมาชิกชุมชนด้วยการส่งเสริมยกระดับและพัฒนาความเชื่อมั่นในตนเอง ให้สามารถดำเนินกิจกรรมการวิจัยด้วยตนเองได้ ผู้ศึกษาได้มีส่วนร่วมกับคณะเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานในการเตรียมการร่วมกับนักวิจัยชุมชนซึ่งเป็นคนครั้งแรกของทั้งสองฝ่าย ก่อเกิดการเรียนรู้ และมีบทสะท้อนจากสิ่งที่ได้เรียนรู้ดังนี้

1.1.1 จุดเริ่มต้น ก่อเกิดความสนใจในการทำวิจัยของชุมชน: การจุดประกายจากชุมชนตัวอย่างทำให้ชุมชนตัดสินใจเลือกที่จะทำโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมด้วยตนเอง

การจุดประกายจากชุมชนตัวอย่างทำให้ชุมชนตัดสินใจเลือกที่จะทำโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมด้วยตนเอง จากการที่มูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็กได้จัดการศึกษาดูงานตัวอย่างชุมชนที่ใช้งานวิจัยพัฒนาเด็ก ครอบครัว และชุมชน ที่ชุมชนบ้านม่วงอำเภอบ้านไร่ จังหวัดลำปาง เมื่อ เดือนกันยายน พ.ศ. 2550 โดยมีแกนนำและสมาชิกชุมชนเข้าร่วมศึกษาดูงานเพื่อทำให้เห็นภาพและทำให้เกิดความเข้าใจในการทำวิจัยชุมชน เมื่อเห็นภาพจากที่ชุมชนอื่นทำก็ทำให้เกิดแรงบันดาลใจในการทำงานวิจัยในชุมชนตนเองด้วย เป็นการกระตุ้นให้เกิดความสนใจในแนวทางการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ที่ไม่ใช่ไปนั่งบอกเล่า แต่เห็นภาพจริงจากชุมชนตัวอย่าง และความน่าสนใจของชุมชนตัวอย่างจะช่วยเร่งเร้าให้สมาชิกชุมชนวัดประหาระปือธรรมเกิดความต้องการดำเนินการในชุมชนของตนเองบ้าง แกนนำชุมชนได้เล่าย้อนรอยกลับไปให้

ผู้ศึกษาฟังว่าจุดเริ่มต้นของการมาทำวิจัยในครั้งนี้เพราะเกิดจากความประทับใจในการดำเนินการวิจัยในชุมชนนี้ เป็นต้นแบบที่ทำให้อยากกลับมาทำวิจัยในชุมชน

รู้สึกประทับใจว่าผู้นำเขาที่มีจิตสาธารณะอยากเห็นชุมชนในพื้นที่ตำบล อำเภอของเขา เขาเป็นการรวบรวมบุคคลากรที่มีจิตสาธารณะขึ้นมาก่อน มาพัฒนาศักยภาพ แล้วลงไปช่วยชุมชน คนอื่นที่มีปัญหา . . . เขามีการวางแผนก่อนว่าจะลงตรงไหน ก่อนที่มีปัญหา . . . ทำด้วยจิตใจที่ดีไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทน มีการลำดับขั้นตอน มีการวางแผนที่ดี ชุมชนที่เราไปดู ทำได้ผลจริง ๆ . . . เขาก็ช่วยกันจนเป็นที่ยอมรับจริง ๆ (พีชิต, สัมภาษณ์, 15 กุมภาพันธ์ 2552)

และจากเอกสารการประชุมเชิงปฏิบัติการเกี่ยวกับการวิจัยเพื่อการพัฒนา ระบุว่า โครงการวิจัยปฏิบัติการเกิดขึ้น “สืบเนื่องจากการจัดศึกษาดูงานกระบวนการสร้างการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมของโครงการครอบครัวเข้มแข็ง ในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ในจังหวัดลำปาง คณะทำงาน ที่ได้ร่วมศึกษาดูงานให้ความสนใจกับกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมในชุมชนโดยใช้กระบวนการวิจัยเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติงาน” (งานป้องกันในชุมชน มูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก, 2550)

การจุดประกายจากชุมชนตัวอย่างทำให้ชุมชนตัดสินใจเลือกที่จะทำโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมด้วยตนเอง คณะทำงานเพื่อพัฒนาเด็กและครอบครัวในชุมชนได้ตัดสินใจทำวิจัยตามแบบชุมชนในจังหวัดลำปาง เป็นลักษณะการวิจัยเพื่อพัฒนา ซึ่งสอดคล้องกับหลักการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมนั่นเอง การศึกษาวิจัยในครั้งนี้จึงเป็นการเลือกแบบยินยอมพร้อมใจโดยชุมชนเป็นผู้เลือกและตัดสินใจเอง เนื่องจากความสนใจของคณะทำงานในชุมชน มูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็กเป็นเพียงผู้สนับสนุน จุดประกายให้เกิดความสนใจในการดำเนินโครงการนี้ขึ้น ซึ่งมีความต่างจากงานวิจัยชิ้นอื่น ๆ ตรงที่ไม่มีการเลือกพื้นที่ในการศึกษาจากคนนอก เป็นที่ทราบกันดีว่างานวิจัยส่วนมาก นักวิจัยภายนอกมักเป็นผู้เลือกชุมชนจึงถูกเลือก ภายใต้เงื่อนไขกฎเกณฑ์ที่นักวิจัยภายนอกตั้งไว้ ดังที่นักวิชาการบางท่านกล่าวว่า

การเลือกชุมชนเป้าหมายต้องจัดทำให้เป็นระบบ เริ่มต้นด้วยการรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนหรือหมู่บ้านต่าง ๆ ที่จะพิจารณาให้เข้าร่วมโครงการ ขึ้นต่อไปกำหนดเกณฑ์สำหรับคัดเลือกชุมชนเป้าหมาย การคัดเลือกนั้นควรได้รับการยืนยันจากหน่วยงานของรัฐหรือเอกชนและผู้อำนวยการหรือผู้ประสานงานการวิจัย แล้วประชุมตัดสินใจเป็นขั้นสุดท้าย . . . (กมล สุตประเสริฐ, 2540, น. 13)

การถูกเลือกและเป็นผู้เลือกนั้นมีคุณค่าและความหมายที่แตกต่างกัน ผู้เลือก นำพากฎเกณฑ์ต่าง ๆ มาตัดสินใจว่าจะเลือกหรือไม่เลือก จึงมีอำนาจมากกว่าชุมชนในการ ตัดสินใจว่าจะเลือกชุมชนนี้ในการร่วมทำวิจัยหรือไม่ แต่วันนี้ชุมชนผู้เคย “ถูกเลือก” ให้เป็นสนาม วิจัยของนักวิจัยภายนอก แปรเปลี่ยนมาเป็น “ผู้สร้าง” งานวิจัยและจะ “นำพา” ข้อมูลความรู้ต่าง ๆ ไปใช้ในชุมชนด้วยตนเอง ด้วยเหตุที่ว่าการวิจัยเกิดจากความต้องการของสมาชิกในชุมชน ส่วนหนึ่งที่เป็นคณะทำงานศูนย์บริการครอบครัวในชุมชนวัดพระธาตุน้อยธรรม จึงส่งผลให้ กลุ่มคนเหล่านั้นอยากที่จะมีส่วนร่วมและพัฒนาชุมชนตนเองอย่างต่อเนื่อง แต่หากเป็นการ เริ่มจากคนนอกชุมชน เมื่อผ่านระยะเวลาผ่านไปสมาชิกชุมชนอาจไม่สนใจต่อกิจกรรมและ ไม่ดำเนินงานต่อเนื่อง

1.1.2 การอบรมเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเพื่อเรียนรู้แนวคิดด้านการวิจัย เพื่อการพัฒนา

การเรียนรู้แนวคิดในการทำวิจัยเป็นการส่งเสริมความรู้จากคณะวิทยากรจาก ภายนอกที่คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานเป็นผู้ประสานให้มาสร้างความเข้าใจเพิ่มเติมเกี่ยวกับการวิจัย เชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมซึ่งเป็นเรื่องใหม่ที่สมาชิกชุมชนได้สัมผัส แต่หากวิเคราะห์อีกแง่ หนึ่งก็ไม่ใหม่ทั้งหมดเพราะกระบวนการทำวิจัยรูปแบบนี้เป็นกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ที่หลาย คนดำเนินชีวิตโดยผ่านวิธีคิดเช่นนี้มาแล้วทั้งสิ้น คือ เริ่มจากการสังเกตสงสัย (เอ๊ะ) สืบค้นข้อมูล รวบรวมข้อมูล คิดวิเคราะห์ และสรุปสังเคราะห์เกิดเป็นคำตอบ แล้วนำไปปรับใช้ และหากมี สถานการณ์ใหม่เข้ามาก็อาจมีการตั้งข้อสงสัยขึ้นมาใหม่ และผ่านขั้นตอนต่อไปเป็นวงจรอย่างนี้ เรื่อย ๆ แต่ทว่าทุกคนมักจะลืมนและไม่สามารรถเชื่อมโยงได้ว่านี่แหละการดำเนินชีวิตก็เป็นวงจรการ วิจัย พอเห็นว่กระบวนการวิจัยก็จะเริ่มเบือนหน้าหนีและบอกว่าเป็นเรื่องที่ชาวบ้านทำได้ยาก

คณะนักวิจัยชุมชนมีการเรียนรู้แนวคิดด้านการวิจัยเพื่อการพัฒนาผ่านการ อบรมเชิงปฏิบัติการในวันที่ 16 ตุลาคม 2550 ได้ใช้รูปแบบการอบรมเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ ร่วมกัน เรียกว่า “กระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม” โดยมีหลักการที่เน้นให้ทุกคนเป็นศูนย์กลาง ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ไม่มีข้อจำกัด ด้วย อายุ เพศ วัย และศาสนา การเรียนรู้แบบ มีส่วนร่วมจะอาศัยประสบการณ์ที่แต่ละคนมีแตกต่างกันมาแลกเปลี่ยน ถกคิดสะท้อน ความคิดมุมมอง แล้วอภิปรายและเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกัน จนได้ข้อสรุปที่เป็นความรู้ ใหม่ ๆ เกิดขึ้น ไปประยุกต์หรือทดลองใช้ในชีวิตจริง เนื่องจากมีกติกาการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม กำกับทำให้ทุกคนในกลุ่มกล้าที่จะคิดและพูดออกมา เพราะวิทยากรจากศูนย์จัดการเรียนรู้เพื่อ ครอบครัวเข้มแข็งย้ำเสมอว่า “ความแตกต่างหลากหลายคือสิ่งที่สวยงาม และทุกความคิดมีคุณค่า ไม่ค่าความคิดกัน” จึงทำให้เห็นภาพของการมีส่วนร่วมในการคิดทำร่วมกัน แต่ก็ยังเห็นภาพของ

ความเป็นสังคมที่มีผู้ใหญ่หรือผู้นำในชุมชนอยู่แล้วเป็นผู้นำคอยบอกคอยกระตุ้นให้ทำ แต่ก็ไม่ถึงขนาดจัดการเบ็ดเสร็จคนเดียว ทุกคนช่วยกันคิดและทำในสิ่งที่ตนเองถนัด มีบางกลุ่มเด็กและเยาวชนเป็นผู้วาดแผนที่โดยมีผู้ใหญ่คอยบอก

การเรียนรู้แบบนี้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่ตัวแทนชุมชนและเครือข่ายหน่วยงานได้เรียนรู้วงจรการวิจัยที่ ทำให้ตัวแทนชาวชุมชนและหน่วยงานเครือข่ายที่เข้าร่วมอบรมในครั้งนี้ได้เรียนรู้ขั้นตอนการทำวิจัยแบบมีส่วนร่วมและเปลี่ยนมุมมองความคิดใหม่ในการวิจัยหลายท่านที่เข้าร่วมอบรมระบุว่าความรู้เกี่ยวกับงานวิจัย ไม่ยากอย่างที่คิด ไม่น่าเบื่อ....” “ความรู้เกี่ยวกับการทำวิจัยที่สามารถนำไปใช้จริงได้และไม่ยากอย่างที่คิด” และได้ประโยชน์จากการเข้าร่วมอบรมเชิงปฏิบัติการครั้งนี้ โดยกล่าวว่า “ได้เครื่องมือวิจัยจะนำไปพัฒนาชุมชน” และ“ได้กระบวนการทำงาน การมีส่วนร่วมในการทำงาน การวางแผนการทำงาน” (เอกสารการประเมินการอบรมเชิงปฏิบัติการ, 16 ตุลาคม 2550)

กล่าวได้ว่าบทเรียนที่เป็นข้อคิดที่สำคัญในการสร้างให้การเรียนรู้ด้านแนวคิดในการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม คือ การกำหนดกติกาการเรียนรู้ร่วมกัน บนฐานคิดการส่งเสริมการเรียนรู้อย่างเป็นประชาธิปไตยเท่าเทียมกัน และมีการอภิปรายแนวคิดร่วมกัน และทดลองปฏิบัติ ทดลองคิด เพื่อให้มองเห็นกระบวนการวิจัย ตั้งแต่การสงสัย ค้นหาคำตอบ พบคำตอบ แล้วนำไปประยุกต์ใช้ โดยหลายคนมีโอกาสในการแสดงความคิดเห็นจากการแบ่งกลุ่มย่อยอย่างคละกันระหว่างคนในชุมชน หน่วยงานภายนอกชุมชน และเยาวชน ทำให้เห็นความสัมพันธ์จึงเชิงราบเท่ากันทุกคนในบรรดาผู้เข้าร่วมอบรมขณะร่วมวงคุยกลุ่มย่อยด้วย และช่วงนำเสนอผลการเรียนรู้แต่ละช่วง พบว่า อาสาสมัครพ่อแม่ เด็กและเยาวชนได้ออกมานำเสนอบริเวณหน้าห้องสลับกันไป เนื่องจากมีการคุยกลุ่มย่อยและต้องนำเสนอกลุ่มใหญ่หลายครั้งซึ่งเป็นการฝึกฝนทักษะการพูดในที่สาธารณะไปด้วย

1.1.3 การฝึกทักษะและทำความเข้าใจบทบาทหน้าที่ของคณะนักวิจัยชุมชน

ในช่วงการเตรียมการวิจัย มีคำถามจากคณะนักวิจัยชุมชนหลายคนในทำนองที่ว่า “แล้วหน่วยงานละทำอะไร เพราะทุกทีเวลามีกิจกรรมพัฒนาเด็กและครอบครัวเมื่อไหร่จะเห็นเห็นหน่วยงานมาร่วมจัดการให้ด้วย งานนี้ดูเหมือนชาวบ้านจะรับภาระหนัก” จึงได้มีการชี้แจงขึ้นเพื่อสร้างความเข้าใจที่ชัดเจนว่าหน่วยงานนั้นมีบทบาทอีกอย่างหนึ่งคือการเป็นพี่เลี้ยง คอยให้คำปรึกษา คอยกระตุ้นให้เกิดการทำงาน และเป็นพี่ปรึกษา แต่จะไม่ทำเองต้องให้ชาวบ้านทำเอง และได้ตอกย้ำด้วยความเชื่อที่ว่า คนในชุมชนย่อมรู้เรื่องเด็กและครอบครัวในชุมชนดีที่สุดไม่มีใครรู้และเข้าใจเท่ากับคนในชุมชน เสริมให้เขามั่นใจว่าเขาทำเองได้ซึ่งคณะงานเห็นคุณค่าและ

ศักยภาพของคนในชุมชน และคิดว่าทำได้ดีกว่าหน่วยงานที่เป็นคนนอกชุมชน “หัวใจของการวิจัยคือนักวิจัยต้องเป็นคนในชุมชนจึงจะสามารถเข้าถึงและเข้าใจชุมชนได้ดีกว่าคนข้างนอก” (พันธทิพย์ วัฒนะพรพงษ์สุข, สนทนา, 2 กุมภาพันธ์ 2551)

คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานมีความพยายามในการเสริมสร้างแรงจูงใจในการมาเรียนรู้แนวความคิดวิจัยร่วมกัน ด้วยจัดเวทีหรือการประชุมที่มีบรรยากาศสบาย ๆ สบาย ๆ และใช้ภาษาที่ง่ายต่อความเข้าใจ ที่สำคัญคณะนักวิจัยต้องได้เรียนรู้จากการทดลองลงมือปฏิบัติ ซึ่งเป็นคณะเจ้าหน้าที่จากเครือข่ายหน่วยงานได้เปิดโอกาสตลอดจนมีการกระตุ้นให้กลุ่มนักวิจัยชุมชนได้ทดลองเป็นนักวิจัย ฝึกหัดการสัมภาษณ์ โดยทำหน้าที่เป็นผู้เอื้ออำนวยกระบวนการ (Facilitator) เน้นการมีส่วนร่วมของกลุ่มด้วยการแลกเปลี่ยน กระตุ้นให้คิด คูย และทำ เน้นกระบวนการให้เกิดการเรียนรู้ การฝึกหัดการสัมภาษณ์เป็นกิจกรรมฝึกทักษะนักวิจัยชุมชน ที่เกิดขึ้นหลังจากที่มีสมัครใจว่าใครบ้างจะเข้าร่วมเป็นคณะนักวิจัยชุมชนซึ่งมีทั้งสิ้น 15 คน แบ่งเป็นผู้หญิง 13 คน ผู้ชาย 2 คน การฝึกทักษะนักวิจัยมีการดำเนินการขึ้นในวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2551 และ 15 มีนาคม พ.ศ. 2551 เป็นการเรียนรู้ควบคู่กับการทดลองทำ เพื่อขจัดความลังเลสงสัยว่าตัวเองจะทำได้หรือไม่อย่างไร เป็นการเรียนรู้ข้อปฏิบัติ ควบคู่ไปกับการฝึกทักษะในการเป็นนักวิจัย จากความช่วยเหลือของคนในชุมชนด้วยกัน ในการเป็นกระจกสะท้อนทั้งข้อดีและข้อผิดพลาด เพื่อให้เกิดความมั่นใจในศักยภาพและเกิดบทเรียนนำไปพัฒนาตนเองก่อนที่ลงมือปฏิบัติจริงตั้งแต่การเตรียมตัวก่อนไปสัมภาษณ์ ระหว่างสัมภาษณ์ คณะนักวิจัยชุมชนต้องรู้ตัวเองว่าจะทำอย่างไร จึงจะได้ข้อมูลมา และยังรักษาสัมพันธภาพที่ดีกับคนที่ไปสัมภาษณ์ด้วยการฝึกพัฒนาทักษะการเป็นนักวิจัยชุมชนเน้นการฟัง การถามและการจดบันทึกผ่านการบรรยายเกี่ยวกับข้อปฏิบัติ ในการเป็นนักวิจัยก่อนแล้วทดลองฝึกปฏิบัติและมาสรุปบทเรียนร่วมกันในช่วงท้าย เป็นการเรียนรู้จากการทดลองลงมือทำ (Learning by Doing) การฝึกทักษะการถาม การฟังและการจำ มีขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. ให้จับคู่กัน ตกลงกันว่าให้คนหนึ่งเป็นคนถาม (ต้องฟังและจำ) อีกคนเป็นคนตอบ (ต้องตอบคำถาม) และคุยกันในคู่ของตนเอง คนถามเริ่มถามโดยถามอะไรก็ได้ และฟังสิ่งที่ผู้ตอบตอบกลับมา คนที่เป็นผู้ถามและผู้ฟังเล่ารายละเอียดเรื่องราวที่ได้ฟังมา หลังจากนั้นคนตอบต้องตรวจสอบว่าเล่าหมดไหมแล้วเติมในรายละเอียดส่วนที่ขาดหายไป และสลับบทบาทกันกันโดยให้ผู้ตอบมาเป็นผู้ถาม

2. จับคู่กันตกลงกันว่าใครจะเป็นนักวิจัยชุมชน ใครจะเป็นคู่สนทนาที่เป็นผู้ตอบ ผู้เป็นนักวิจัยชุมชนตั้งคำถาม ถามคู่สนทนาผู้ที่เป็นนักวิจัยชุมชนต้องจดบันทึกด้วย โดยถามว่า

“พื้นที่สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์” คืออะไร หลังจากนั้น...ให้นักวิจัยอธิบายทำความเข้าใจความหมายของพื้นที่สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์ร่วมกัน ในชุมชนวัดพระธาตุนครมีพื้นที่ใดบ้างที่เป็นพื้นที่สร้างสรรค์ พื้นที่ใดบ้างที่เป็นพื้นที่ไม่สร้างสรรค์ เพราะอะไร และคำถามอื่น ๆ ที่คุณถามอยากรู้เพิ่มเติม

3. คนที่เป็นผู้ถามและผู้ฟังเล่ารายละเอียดเรื่องราวที่ได้ฟังมา หลังจากนั้นคนตอบต้องตรวจสอบว่าเล่าหมดไหมแล้วเติมในรายละเอียดส่วนที่ขาดหายไป และสลับกันโดยให้ผู้ตอบมาเป็นนักวิจัยชุมชน ดั้งชั้นตอนที่ 2

การฝึกทักษะด้วยการทดลองสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างทำให้เห็นว่าตัวแทนชุมชนที่เป็นผู้สัมภาษณ์ค่อนข้างเกร็งเพราะมีกรอบคำถามให้ และต้องฟังต้องจดบันทึกด้วย มีข้อพึงระวังว่าการที่เรามีกรอบคำถามให้ชาวบ้าน บางทีก็ถามตามคำถามเป็นรูปแบบที่กำหนดให้ไม่เป็นที่ธรรมชาติอย่างที่พูดคุยกันในชีวิตประจำวัน อาจจะทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าคุณคุยยาก เราต้องเน้นว่าในการพูดคุยมีกรอบคำถามกันไม่ให้ลืมนแต่ก็ยืดหยุ่นเรื่องคำถามได้ ซึ่งนักวิจัยหลายคนทำได้ดี แต่มีอุปสรรคอยู่บ้างตรงการบันทึกข้อมูลจากการสัมภาษณ์ที่คนส่วนใหญ่ยังไม่คุ้นเคย

เมื่อฝึกซ้ำในครั้งที่สองคณะนักวิจัยชุมชนก็เริ่มเกิดความรู้สึกอยากลงเก็บข้อมูล นักวิจัยท่านหนึ่งกล่าวในวันฝึกทักษะการสัมภาษณ์ว่า “อยากลงเก็บข้อมูลแล้ว . . . อยากรู้เรื่องราวของคนในชุมชนว่าเป็นยังไง . . .” (แม่แหวน, สนทนา, 15 มีนาคม 2551) ในแต่ละครั้งที่ฝึกฝนจะมีการสรุปการเรียนรู้ร่วมกัน ว่าได้เรียนรู้อะไรบ้างเพื่อเป็นการทบทวนไตร่ตรองจากการสังเกตกระทำของตนเอง (Action and Reflection) ในช่วงที่ฝึกปฏิบัติ แต่ละคนได้เรียนรู้ว่าการเป็นผู้สัมภาษณ์ ผู้ฟัง ที่ดีนั้นน่าจะมีคุณสมบัติ เช่น “จะต้องคำนึงถึงสิทธิส่วนบุคคล เก็บข้อมูลเป็นความลับ” (แม่ตา, สนทนา, 2 กุมภาพันธ์ 2551) “การพูดคุยและฟังจะไม่ใส่ความคิดเห็นส่วนตัวในข้อมูล” (จำแอ, สนทนา, 15 มีนาคม 2551) “อาจจะใช้การจดบันทึก แต่ถ้าจดไม่ทันก็อัดเทปดีกว่าเราจะได้อีกกลับมาฟัง...” (แม่จำ, สนทนา, 15 มีนาคม 2551)

การเรียนรู้เช่นนี้จะทำให้เกิดการพัฒนาทักษะของคณะนักวิจัยชุมชน จากการทดลองพูดคุยสัมภาษณ์กันเองมีข้อดีตรงที่ว่ามีโอกาสได้แก้ไขความผิดพลาด เมื่อฝึกซ้ำในครั้งที่ 2 (15 มีนาคม พ.ศ. 2551) คณะนักวิจัยชุมชนเริ่มคลายกำแพงความกลัว ทำให้เกิดความมั่นใจว่าชาวบ้านก็ทำวิจัยได้ และเกิดเป็นแรงผลักดันให้อยากออกไปพบพูดคุยเพื่อหาข้อมูลกับคนอื่น ๆ ในชุมชน เพราะว่าโดยทั่วไปแล้วชาวบ้านบอกว่าไม่ค่อยนัดการฟังเพื่อจับประเด็นและการจดบันทึก ถนัดแต่การพูด แต่ก็ไม่ค่อยได้พูดคุยกับใครในชุมชนมากมายนัก เพราะต้องทำมาหากินจะไปพูดคุยก็แต่เฉพาะเมื่อจำเป็นเท่านั้น ซึ่งเป็นธรรมชาติของคนในชุมชนเมืองที่ไม่มีเวลาร่างมา

นั่งคุยกัน หรือเดินออกไปคุยกับคนอื่นที่ไกลจากละแวกบ้านของตน อย่างวัฒนธรรมในท้องถิ่นต่างจังหวัด เช่น ภาคใต้จะมีการไปพูดคุยกันที่ร้านชา กาแฟ ภาคเหนือหรือภาคอีสานก็มีวัฒนธรรมการรวมกลุ่มพูดคุยกันโดยการมานั่ง “โใส่แฮล” (อีสาน) หรือ “โเซ่กัน” (เหนือ)

นอกจากนี้ ระหว่างการเก็บข้อมูลมีการฝึกทักษะและทำความเข้าใจบทบาทหน้าที่ของคณะนักวิจัยชุมชน ผ่านการสะท้อนข้อมูลในเวทีแต่ละครั้งเริ่มต้นจาก คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานเป็นผู้ถาม ซึ่งลักษณะคำถามที่ใช้ก็เป็นคำถามที่เปิดกว้าง เกี่ยวกับข้อมูลที่ได้มา เช่น “ไปทำอะไรมาบ้าง ทำอย่างไร ได้ข้อมูลอะไรมาบ้าง” (เอกสารประกอบการประชุมของทีมงานเจ้าหน้าที่หน่วยงาน, วันที่ 12 กรกฎาคม 2551, น. 1) แล้วคณะนักวิจัยชุมชนรายงานพื้นที่และเหตุผลประกอบที่ทำให้พื้นที่ตรงนั้นสร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์ โดยมีผู้จัดบันทึกข้อมูลทั้งหมดลงตารางแจกแจงความถี่ในกระดาษฟลิปชาร์ตแผ่นใหญ่แยกตามพื้นที่ชุมชนย่อยและทำสัญลักษณ์ลงในแผนที่ว่าตรงไหนเป็นพื้นที่ที่สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์ ต่อมาคณะเจ้าหน้าที่ชวนพูดเรื่องปัญหาอุปสรรคและแนะแนวทาง วิธีการเก็บข้อมูล ประกอบกับ ทบทวนบทบาทการเป็นนักวิจัยให้กำลังใจ และเปิดโอกาสให้สะท้อนกันในกลุ่มนักวิจัยชุมชนว่า “พอใจ หรือไม่พอใจกับข้อมูลที่ได้มา” โดยอาศัยการมีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นอย่างสร้างสรรค์ และสร้างความเข้าใจเรียนรู้ร่วมกัน เพื่อปรับแผนการดำเนินงานที่เป็นไปได้สำหรับทีมนักวิจัยชุมชนครั้งต่อไป ซึ่งคณะเจ้าหน้าที่พยายามจัดบรรยากาศให้เกิดสะท้อนไตร่ตรองการทำงานร่วมกัน (Reflection) เป็นการเรียนรู้เกี่ยวกับปฏิบัติการที่ปฏิบัติไปแล้ว เพื่อหาแนวทางปรับปรุงพัฒนาการทำงานร่วมกัน

1.2 การจัดการอัตลักษณ์นักวิจัย: คณะนักวิจัยชุมชนก้าวพ้นคำว่า “วิจัยยิ่งใหญ่เกินกว่าชาวบ้านจะทำได้” กลายมาเป็น “วิจัยเป็นเรื่องที่ชาวบ้านทำได้”

หลังจากอบรมเชิงปฏิบัติการครั้งแรกผ่านไปได้มีการจัดเวทีเรียนรู้งานวิจัยขึ้นเพื่อทบทวนและพัฒนาความเข้าใจในแนวคิดการวิจัยในชุมชนอีกครั้งเมื่อวันที่ 2 กุมภาพันธ์ 2552 พบว่า สมาชิกชุมชนมองว่า “วิจัยยิ่งใหญ่เกินกว่าชาวบ้านจะทำได้” เมื่อมีการแจกแบบสอบถามว่าวิจัยคืออะไร ผู้ศึกษาสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนว่าไม่ค่อยมีคนตอบแบบสอบถาม สมาชิกชุมชนค่อนข้างนั่งเฉยๆ และไม่ยอมเขียนตอบแบบสอบถาม บ้างก็ว่า “กลัวจะเขียนผิด” แม้ว่าเจ้าหน้าที่หน่วยงานจะพยายามย้ำว่า “ไม่เป็นไรเขียนตามที่เข้าใจเลยนะคะ” แต่สมาชิกที่เข้าร่วมก็ยังกังวลโดยกล่าวว่า “ไม่อยากจะเขียน ไม่เขียน ไม่ได้หรอก จำไม่ได้แล้ว” ทั้ง ๆ ที่ทุกคนสามารถอ่านออกเขียนได้ นี่เป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นว่าชุมชนยังไม่เข้าใจว่า วิจัยคืออะไรกันแน่ จึงไม่สามารถเขียนอธิบายได้ แม้ว่าเมื่อครั้งที่อบรมแนวคิดการวิจัยเพื่อการพัฒนาใน เดือน ตุลาคม พ.ศ. 2550 บางคน

จะสะท้อนว่า วิจัยไม่ได้ยากอย่างที่คิดก็ตาม แต่การอบรมเป็นเพียงแค่การเรียนรู้ชั่วขณะเดียว ในเวลาสั้น ๆ ไม่สามารถลบล้างความเชื่อที่คนในชุมชนคิดกันมานานแล้วว่า “วิจัยเป็นเรื่องยาก เกินกว่าชาวบ้านอย่างเขาจะเข้าใจ” และบางคนก็ไม่คิดว่าการวิจัยเป็นกระบวนการที่ “ชาวบ้าน ทำได้เองจริง ๆ ”

แม้ว่าจะเริ่มจากสิ่งที่สนใจร่วมกันและมีแรงบันดาลใจจากการเห็นตัวอย่างกา ดำเนินการวิจัยชุมชนของชุมชนอื่นมาแล้ว แต่ก็ยังเป็นเรื่องที่ยากในการเริ่มต้นทำวิจัยใน ชุมชนวัดประหารระบือธรรม เนื่องจากงานวิจัยเป็นสิ่งที่ใหม่ของชุมชน หลายคนอาจยังคุ้นเคยกับ การพึ่งพิงพึ่งพาหน่วยงานภายนอกมาทำให้ จึงเกิดอาการงง และเกิดคำถามทำนองว่า “ทำไมงานนี้ เขาต้องมาทำเอง มารับผิดชอบเอง คิดว่าตนเองจะทำได้หรือ” จึงมีสมาชิกชุมชนหลายคนคิดว่า งานวิจัยเป็นงานของพวกอาจารย์ นักศึกษาปริญญาโท ปริญญาเอก และกลัวการที่ต้องมาทำงาน ที่คิดว่ามีความยากและอาจจะทำให้ปวดหัว เป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นว่าชาวบ้านยังให้ความสำคัญกับ คำศัพท์ทางวิชาการ คำที่สวดยหูสุดดี กลัวว่าเขียนอะไรลงไปแล้วจะผิด เมื่อกล่าวถึงการวิจัยแล้ว จะ ดุยงใหญ่อึ้งลังการในสายตาของเขา จนมีเสียงบ่นว่า “ชาวบ้านอย่างพวกเราคงไม่เข้าใจ ทำไม่ได้” ทั้งที่ยังไม่ลองตอบดูว่าวิจัยคืออะไร เป็นอย่างไร นอกจากนี้มีเสียงสะท้อนออกมาอย่างแข็งแรงแฉว่าถ้า จะไปเก็บข้อมูลต้องระวังว่า “จะไปเก็บที่บ้าน” “อย่าให้เข้าบ้านนะ” “จำนวนที่ลงไปเก็บมันมาก เกินไป แต่ก็ต้องเก็บอย่างนั้นเพราะเป็นไปตามหลักการ”

และเมื่อพิจารณา ตัวแทนชุมชนที่เข้าร่วมคณะนักวิจัยชุมชนในช่วงแรก พบว่ามีทั้ง อาสมัครสาธารณสุข แกนนำชุมชน กลุ่มผู้สูงอายุ คณะทำงานศูนย์บริการครบครัน เท่าที่ผู้ศึกษา พุดคุยกับคนในชุมชน ทำให้ทราบว่า ทุกคนคุ้นเคยกับการวิจัยลักษณะที่คนในชุมชนมีหน้าที่ทำ ตามหน่วยงานภายนอกผู้มาบอกว่าต้องการให้เก็บข้อมูลอะไร เช่น ให้ไปสำรวจลูกน้ำยุงลายก็ให้ แบบสำรวจมา เมื่อเดินสำรวจตามบ้านแล้ว กรอกข้อมูลแล้วส่งคืนหน่วยงาน เป็นอันว่าจบกันไป กล่าวได้ว่าในอดีตการวิจัย การจัดเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลของชุมชนถูกดำเนินการโดยคนภายนอก ไม่ว่าจะหน่วยงานรัฐหรือองค์กรพัฒนาเอกชน สมาชิกในชุมชนเข้าร่วมในฐานะผู้ให้ข้อมูลหรือ ผู้ช่วยสำรวจข้อมูลเท่านั้น

ดังนั้น คำถามที่ต้องขบคิด คือ “จะทำอย่างไรให้ชุมชนมั่นใจว่าตนเองก็เป็นนักวิจัยได้ จะสร้างความเชื่อมั่นในการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมโดยคนในชุมชน ได้อย่างไร” ในช่วง การเตรียมการวิจัย คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงาน จึงต้องขจัดความกังวลของชุมชนที่มีต่อการทำงานวิจัย ให้หมดไป คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานมีการเสริมสร้างความมั่นใจแก่ชุมชนด้วยการพูดและบอก กล่าวให้เห็นว่าเป็นงานของชุมชน ชุมชนต้องเป็นผู้ทำ และไม่ว่าใครก็ทำงานวิจัยได้ กล่าวคือ จะมี

เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานคนหนึ่งหรือสองคน พูดซ้ำทุกครั้งที่มีโอกาสในเวทีการประชุมให้ชุมชนรู้ว่าการวิจัยนี้เรื่องของชุมชน ไม่ใช่เรื่องที่หน่วยงานต้องมาทำ คำพูดที่ย้ำกันบ่อย ๆ เป็นการพยายามพูดในเชิงการสนับสนุนการทำงานวิจัย ทำนองว่าเป็นงานที่ดีงาม มีคุณธรรม เหมาะสมแล้วที่ชุมชนต้องทำ โดยใช้คำพ้องเสียงว่า “เป็นงานของคุณ คุณ-หนะ-ทำ . . . ในพื้นที่ชุมชนของเราถ้าคนในชุมชนไม่ทำใครล่ะจะมาทำให้ . . . เราเป็นเพียงคนนอกเท่านั้นที่มาช่วย ไม่ใช่คนที่มาทำให้” และย้ำให้มั่นใจอีกว่า “ใคร ๆ ก็ทำวิจัยได้ วิจัยไม่ยากอย่างที่คิด” แต่ทว่าชุมชนเองก็ยังไม่รู้สึกว่าจะตนเองจะทำงานวิจัยเองได้ ทำให้เกิดบทเรียนในช่วงแรกของการเตรียมคณะนักวิจัยชุมชน ว่าการพูดไม่ได้จุดประกายการเปลี่ยนแปลงให้ชุมชนมีความมั่นใจว่าตนเองจะทำวิจัยได้

สิ่งที่มีความหมายมากกว่าการพูดให้กำลังใจว่าชุมชนทำได้และควรทำวิจัยเอง คือ การปฏิบัติตัวของเจ้าหน้าที่หน่วยงานในการแสดงท่าทียอมรับในศักยภาพของชุมชน และเปิดโอกาสให้ชุมชนได้คิดได้ทำ บนพื้นฐานที่ชุมชนเป็นอยู่ เมื่อมีข้อผิดพลาดก็ร่วมช่วยกันคิดค้นหาทางออกท่ามกลางการเสนอแนะความคิดเห็นอย่างเท่าเทียม ที่สำคัญต้องคำนึงคือเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพื่อจัดการให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างเป็นประชาธิปไตย เกิดความเท่าเทียมกัน เพื่อให้รู้สึกว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมครั้งนี้เป็นกิจกรรมของชุมชนไม่ใช่เป็นงานของคณะเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานฝ่ายเดียว โดยต้องมองเห็นและวิเคราะห์อำนาจและบทบาทระหว่างคณะเจ้าหน้าที่หน่วยงาน คณะนักวิจัยที่เป็นแกนนำชุมชน นักวิจัยที่เป็นชาวบ้าน ธรรมดา และนักวิจัยเยาวชน ซึ่งชาวบ้านธรรมดา มักจะคล้อยตามง่ายเพราะธรรมชาติของสังคมไทย การมีส่วนร่วมยังเกิดจากความเกรงใจที่มีต่อบุคคลที่เคารพนับถือ หรือมีตำแหน่ง ทำให้ชุมชนเกิดความเกรงใจและมีส่วนร่วมด้วยทั้ง ๆ ที่ยังไม่มีความเต็มใจอย่างเต็มเปี่ยมที่จะกระทำ เช่น ผู้ใหญ่ออกปากขอแรง เยาวชนก็ช่วยออกแรง การบังคับจากความเกรงใจที่เกิดจากบุคคลที่มีอำนาจเหนือกว่าทำให้ ทำให้ชุมชนเกิดความเคยชินที่จะยอมทำตาม ซึ่งช่วงแรกที่เริ่มดำเนินโครงการพบว่า ชาวชุมชนมักจะบอกว่า “เอาอย่างไรก็ได้ บอกมาเลย” ส่วนนักวิจัยเยาวชนจะเจียบไม่ค่อยแสดงความคิดเห็นหรือให้ผู้ใหญ่บอกให้ทำ

เทคนิคที่คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานใช้ เพื่อให้ชุมชนรู้สึกเป็นเจ้าของกิจกรรมและคิดว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเพื่อเสริมสร้างความปลอดภัยแก่เด็กนี้ เป็นหน้าที่ของชุมชนโดยตรง คือ การสร้างบรรยากาศการแสดงความคิดเห็นอย่างเป็นประชาธิปไตย โดยการสร้างกติการ่วมกันและการเปิดโอกาสให้ทุกคนได้แสดงความคิดเห็นเท่าเทียมกัน เช่น การเวียนไมโครโฟนหรือเวียนให้ทุกคนได้พูด (Go round) จนครบวง เมื่อทำซ้ำบ่อยก็จะเป็นธรรมชาติและคนที่เป็นขาประจำในการแสดงความคิดเห็นจะเรียนรู้ที่จะรอและฟังคนอื่นก่อน รวมถึงการ

แสดงออกโดยการเน้นการนั่งในลักษณะการล้อมวงในเวทีต่าง ๆ กับสมาชิกชุมชน เพราะการนั่งล้อมวง จะช่วยให้เกิดความรู้สึกว่ามีความเสมอภาคเท่าเทียม ทุกคนเป็นระนาบเดียวกันหมดทั้งคณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานและคณะนักวิจัยชุมชน นอกจากนี้ ยังทำให้สามารถมองเห็นใบหน้า และสบตาสมาชิกได้ทุกคนด้วย สิ่งนี้จะเป็นตัวเสริมความมั่นใจแก่ชุมชนได้ดีกว่าคำพูด ซึ่งบทบาทหน้าที่ของคณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานที่ควรจะเป็น คือ ทำหน้าที่เป็นผู้กระตุ้นการเรียนรู้ (Facilitator) คอยแนะนำและเสริมสร้างกระบวนการแก้ไขปัญหาที่พบจากการทำวิจัย ไม่ทำตัวเป็น “ผู้ทำ (Actor)” แต่ “เป็นผู้กระตุ้น (Facilitator)”

ที่สำคัญคณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานจำเป็นต้องระมัดระวังในเรื่องของคำพูด เวลาที่เราตั้งคำถามกับชุมชนในการคิดงานร่วมกันเราต้องถามแบบเป็นกลางไม่ชี้นำชุมชน และ นักวิจัยชุมชนต้องสามารถปรับเปลี่ยนแผนด้วยตนเอง โดยยึดความต้องการและการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นหลัก (Community based)” (เสรีภาพ สมทรัพย์, ประชุม, 15 มีนาคม 2551)

สอดคล้องกับหลักการที่นักวิชาการด้านการวิจัยท้องถิ่นได้กล่าวไว้ว่า “ผู้ประสานงานควรเป็นผู้กระตุ้น (Facilitator) ให้เกิดการสนทนาวิวาทะระหว่างคณะวิจัยและผู้ที่เกี่ยวข้อง เป็นผู้ตั้งคำถาม ให้ข้อสังเกต ให้ข้อมูลเพื่อการคิดให้รอบคอบ . . . ต้องกระตุ้นให้เกิดอิสระทางความคิด เกิดความภาคภูมิใจที่จะคิดเอง ให้อยู่ในสายเลือด ไม่ใช่เอาแป้งมาพอก . . .” (ปิยะวิติ บุญ-หลง และคณะ, 2545, น. 46) “. . . ทั้งนี้กระบวนการวิจัยจะต้องเป็นประชาธิปไตย ยุติธรรม มีอิสระ และส่งเสริมคุณค่าของชีวิต” (นิตยา เงินประเสริฐศรี, 2544) คณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานทำหน้าที่เป็นผู้กระตุ้น (Facilitator) โดยเน้นการมีส่วนร่วมของกลุ่มด้วยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ตามแนวทางดังนี้ (สรุปการประชุมวันที่ 15 มีนาคม 2551)

1. ชุมชนต้องเป็นศูนย์กลางไม่ใช่หน่วยงานเป็นศูนย์กลาง
2. การนั่งรับประทานอาหารกลางวันร่วมกันกับชุมชนจะทำให้เกิดความเป็นกันเอง เกิดความกล้าคุยและเปิดเผยมากขึ้น ระดับความไว้วางใจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้สมาชิกในกลุ่มกล้าบอกเล่าสิ่งต่าง ๆ เช่น บอกสิ่งที่ตนกังวลใจ ทำให้ทราบว่าชุมชนกำลังสนใจเรื่องอะไร
3. ข้อมูลที่คนในชุมชนสนใจอยากรู้ คนในชุมชนต้องเป็นคนไปค้นหา เก็บข้อมูลเอง
4. ส่งเสริมคณะนักวิจัยชุมชนในการทำงาน เป็นกลุ่ม (เป็นทีม) ต้องมีการสื่อสารกันตลอดเวลาเพื่อปรับแผนกิจกรรมให้สอดคล้องกับสถานการณ์
5. ต้องมีการกระตุ้นถึงข้อตกลงที่กลุ่มได้ตกลงกันไว้ทุกครั้ง

ทำให้ขณะนี้ เริ่มเกิดการมีส่วนร่วมจากความเสมอภาคเท่าเทียมในการคิด ตัดสินใจ และการแสดงออกซึ่งความคิดเห็นได้อย่างอิสระเสรี และโอกาสนี้ทำให้คณะนักวิจัยชุมชนซึ่งเป็นคนในชุมชนเมืองมีความกล้าที่จะเปลี่ยนแปลงสิ่งที่เขาคุ้นชินไปสู่สิ่งใหม่ มีความมั่นใจในการสัมภาษณ์และทดลองคิดสิ่งใหม่ ๆ ทำความรู้จักกับบทบาทใหม่ของตนเอง สัมผัสอัตลักษณ์ใหม่ของการเป็นนักวิจัย ผ่านการทดลองปฏิบัติในเวทีประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อเรียนรู้แนวทางการวิจัย 2 ครั้ง และเริ่มก้าวออกไปเก็บข้อมูลด้วยตนเอง แล้วกลับมาสะท้อนร่วมย้อนรอยการเรียนรู้ร่วมกัน จนเริ่มมีความคิดความเชื่อที่ชาวบ้านเองก็เป็นนักวิจัยได้ ก้าวพ้นคำว่า “วิจัยยิ่งใหญ่เกินกว่าชาวบ้านจะทำได้” กลายมาเป็น “วิจัยเป็นเรื่องที่ชาวบ้านควรทำและสามารถทำได้” ดังคำกล่าวของนักวิจัยชุมชนท่านหนึ่งว่า

วิจัย . . . คืองานของชุมชน ไม่ใช่งานของเจ้าหน้าที่ ตำรวจ ทหาร ไม่ใช่ เป็นงานของพ่อแม่เด็กด้วย เมื่อก่อนคิดว่ามาจด ๆ ตอนนี่รู้แล้วว่าเราทำอะไร ดู แล้ว จด แล้วเราก็ต้องเอามาใช้ด้วยว่าต้องทำตรงไหน ต้องดูตรงไหน ต้องช่วยกันยังไง ต้องเอามาแก้ปัญหาด้วย . . . บทเรียนคือเมื่อก่อนเราไม่เคยทำ เรื่องการพูดให้เขาเข้าใจว่าเรามาทำอะไร เรื่องการพูด พูดอย่างไรลงไปถามเขา สมมุติเรายังไม่ทำวิจัย เราถามว่าตรงนั้นเป็นยังไงบ้าง มีอันนี้ อันนั้นนี้ ใช่ไหม แต่พอเราทำปุ๊บ คำถามเราก็จะอ้อมไปว่าตรงนี้เห็นเป็นยังไงบ้าง . . . (แม่ตุ้ย, สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2553)

1.3 การกำหนดนิยามศัพท์ในการศึกษา: คณะนักวิจัยชุมชนทำความเข้าใจภาษาและค่อย ๆ เริ่มวิพากษ์ภาษาทางการ

การออกแบบการวิจัยในพื้นที่นี้ คณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานพยายามจัดเวทีประชุมอย่างมีส่วนร่วมเพื่อวางแผนการเก็บข้อมูลร่วมกันทำให้เกิดความชัดเจนในความเป็นไปได้ที่จะทำการศึกษาวิจัย และร่วมกันวางแผนการวิจัยอย่างสอดคล้องตามหลักการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ที่ “เน้นการมีส่วนร่วม เชื่อมั่นในความสามารถในการเรียนรู้ของคน เชื่อมั่นว่าชุมชนสามารถวางแผนเองได้ วิธีการ เรียบง่าย ใช้วิธีการที่ชาวบ้านรู้จักและถนัด . . . และใช้เทคโนโลยีชาวบ้าน ไม่เข้มงวดรัดกุม ไม่เน้นหลักการวิจัยเชิงปริมาณ และไม่ใช้เทคโนโลยีหรือระเบียบวิธีการขั้นสูงเหมือนการวิจัยแบบดั้งเดิมที่ผ่านมา . . .” (พันธุทิพย์ รามสูตร, 2540) ไม่ว่าจะเป็นเรื่องนิยามความหมาย ตามภาษาของชุมชน ซึ่งคณะนักวิจัยชุมชนค้นพบได้เองว่า ใช้ภาษาหรือคำพูดอย่างไรที่ชุมชนจะเข้าใจ จากการสะท้อนของคณะนักวิจัยชุมชนเรื่องการใช้ภาษาที่ได้ไปลองสอบถามคนอื่น ๆ ในชุมชน

สุรินทร์ กิจนิตยชีวี ปรากฏชาวบ้าน จ.อยุธยา (อ้างถึงใน สถาบันครอบครัวรักลูก, 2547) กล่าวว่า “การทำงานในชุมชนเราต้องหน้าที่เป็นคุณอำนวยไม่ใช่คุณอำนาจ . . . สามารถปรับตัวให้สอดคล้องกับชุมชน สื่อสารกับชาวบ้านอย่างเข้าใจ ใช้ภาษาชาวบ้าน . . .” ดังนั้น การกำหนดนิยามความหมายในสิ่งที่ศึกษาร่วมกันในการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเพื่อเสริมสร้างความปลอดภัยแก่เด็กในชุมชน จึงพยายามให้ชุมชนใช้ภาษาอย่างที่ชุมชนใช้ มีการแลกเปลี่ยนเพื่อทำความเข้าใจ โดยไม่ยึดหลักการทางภาษาที่เป็นทางการหรือภาษาวិชาการมากนัก เพราะภาษาวិชาการเหล่านี้เป็นข้อจำกัดในการทำความเข้าใจข้อมูลต่าง ๆ ของชุมชน คณะนักวิจัยชุมชนได้มีการแลกเปลี่ยนกันว่า ควรให้นิยามว่าอย่างไรคนอื่นถึงจะเข้าใจ ซึ่งมีข้อเสนอที่น่าสนใจจากการไปทดลองตั้งคำถามสอบถามเพื่อนบ้านของนักวิจัยคนหนึ่งว่า

ได้ลองลงไปถามเพื่อนบ้านแล้วปรากฏว่างไปตาม ๆ กันว่าคืออะไรแปลว่าอะไร พื้นที่สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์ และอธิบายไปเขาเป็นว่าก็พื้นที่ที่ดีกับไม่ดีไง เขาบอกว่า อ้อบอกมาเลยว่าพื้นที่เหี้ย-ไม่เหี้ย . . . เลยมาคิดว่า จะเอาคำว่าพื้นที่ปลอดภัย-ไม่ปลอดภัย หรือ พื้นที่สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์ พื้นที่ดี-ไม่ดี หรือ อะไรกัน . . . (แม่จ๋า, ประชุม, 15 มีนาคม, 2551)

มีเสียงวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของเราใช้คำไหนไม่สำคัญกับการเข้าใจว่าคำนั้นหมายความว่าอะไร บางคนก็พูดเพราะ พูดดี ใช้ว่าพื้นที่สร้างสรรค์ก็เข้าใจ บางคนไม่เข้าใจเราก็เปลี่ยนคำอื่นไปตามความเหมาะสม คือ ใช้ภาษาอย่างที่ชุมชนใช้ แต่ขอให้ทุกคนเข้าใจความหมายร่วมกัน และในที่สุดที่ประชุมก็ได้ข้อสรุปว่า ใช้ว่า คำว่า “พื้นที่สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์” เหมือนเดิม แต่ต้องมากำหนดนิยามความหมายของเราเองใหม่จึงมีข้อเสนอแนะร่วมกัน และได้เป็นข้อสรุปในความหมายร่วมกัน ดังที่ระบุในเอกสารสรุปการประชุมวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2551 ว่า พื้นที่สร้างสรรค์ คือ พื้นที่ที่เป็นแหล่งเรียนรู้ให้บริการแก่ชุมชน เช่น ศูนย์สุขภาพ ศูนย์บริการครอบครัว ก่อให้เกิดประโยชน์ในชุมชน เช่น วัด บ้าน โรงเรียน สนามฟุตบอล ส่วนพื้นที่ไม่สร้างสรรค์ คือ พื้นที่ที่เป็นแหล่งมั่วสุม เช่น ร้านเกม โต๊ะสนุกเกอร์ เป็นจุดที่มีกลุ่มคนมั่วสุม เช่น กลุ่มติดยาเสพติด กลุ่มวัยรุ่น เป็นจุดเสี่ยงต่อการเกิดอาชญากรรมและขายยาเสพติดและเป็นจุดเสี่ยงต่อความปลอดภัยในชีวิต เช่น วิน มอเตอร์ไซด์ บริเวณริมเขื่อน

การมีส่วนร่วมในการกำหนดนิยามที่ใช้ในการศึกษาด้วยตัวชาวบ้านเอง สะท้อนถึงการค่อย ๆ เริ่มวิพากษ์ภาษาทางการ บ่งบอกว่าชุมชนเริ่มตื่นขึ้นของความคิดเชิงวิพากษ์ เริ่มใช้ภาษาของตนเองในการนิยามความหมาย แต่ยังคงมีความจำกัดในการกระตุ้นให้ชุมชนวิพากษ์เรื่องนี้อย่างจริงจัง เนื่องจากยังไม่มีใครจุดประกายประเด็นนี้ขึ้นมาถกคิดกันมาเท่าที่ควร

2. ข้อท้าทายในชั้นการดำเนินกิจกรรมการวิจัย เชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

การดำเนินการวิจัยที่ผ่านมา มักจะเป็นการดำเนินการโดยนักวิจัยหรือคณะวิจัยจากภายนอกชุมชนแต่เพียงฝ่ายเดียว บนพื้นฐานของความสนใจและความเข้าใจของนักวิจัยภายนอกเป็นหลัก ชุมชนไม่ได้มีโอกาสเข้ามาแสดงความคิดเห็นต่อสิ่งที่นักวิจัยคิดและสนใจเลย บางครั้งการศึกษาโดยใช้มุมมองของนักวิจัยเพียงฝ่ายเดียวยังไม่ครอบคลุมรอบด้าน อย่างในกรณีปัญหาพื้นที่ไม่สร้างสรรคในชุมชนเมืองเป็นโจทย์ที่ซับซ้อน จึงจำเป็นต้องให้คนในชุมชนดำเนินการวิจัยด้วยตนเองเพื่อให้มีทางเลือกในการกำหนดทางเดินให้กับตนเองมากที่สุด โดยกระบวนการวิจัยต้องขับเคลื่อนไปโดยคณะนักวิจัยชุมชน ซึ่งจากประสบการณ์การเข้าร่วมกิจกรรมวิจัยเพื่อเสริมสร้างความปลอดภัยแก่เด็กในพื้นที่ชุมชนวัดประหารระบือธรรม ในช่วงของการส่งเสริมให้คณะนักวิจัยชุมชนดำเนินการวิจัยด้วยตนเอง ทำให้ผู้ศึกษาพบทบทเรียนและข้อท้าทายที่ต้องร่วมกันฟันฝ่า ในประเด็นต่อไปนี้

2.1 ความยากลำบากในการรวบรวมข้อมูล: สภาพชุมชนเมืองแท้จริงแล้วไว้วางใจคนนอกมากกว่าคนในชุมชน

2.2 ความท้าทายในกระบวนการวิจัย: การวางแผน การสะท้อนความคิดและการปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

2.3 บทเรียนในการบริหารจัดการกลุ่มคณะนักวิจัยชุมชนเพื่อการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

2.1 ความยากลำบากในการรวบรวมข้อมูล: สภาพชุมชนเมืองแท้จริงแล้วไว้วางใจคนนอกมากกว่าคนในชุมชน

คณะนักวิจัยชุมชนมีการเก็บข้อมูลบนความสัมพันธ์ที่มีอยู่แล้ว ไม่เน้นเชิงปริมาณ เน้นคนรู้จัก เป็นการลงไปหาข้อมูลเชิงคุณภาพ ด้วยการสัมภาษณ์พูดคุยตามธรรมชาติของสมาชิกชุมชน กับเพื่อนบ้านหรือสมาชิกในชุมชนที่มีความสัมพันธ์และไว้วางใจกันระดับหนึ่ง โดยการร่วมกันคิดในที่ประชุมเมื่อวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2551 ว่า “เรารู้จักใครบ้างในชุมชน มีกี่ครอบครัวที่เรารู้จักและเขาอยู่ในชุมชนไหนบ้าง” แต่ละคนในที่ประชุมก็ระดมคำตอบมาซึ่งแต่ละคนรู้จักครอบครัวไม่เท่ากัน หลังจากนั้นคณะเจ้าหน้าที่ก็ถามว่า “เราอยากคุยกับครอบครัวที่รู้จักไหม” คำตอบจากที่ประชุมส่วนใหญ่ตอบว่า “แน่นอนอยากคุย” แล้วคณะเจ้าหน้าที่ถามต่อว่า

“ครอบครัวที่เรารู้จักเราอยากคุยกับใคร เพราะอะไรเราจึงอยากคุยกับเขา” คำตอบที่ได้ คือ คนที่เรารู้จักจะ “ให้ความร่วมมือดี อธิบายดี มีท่าทีน่ารัก” (แม่ล้อม) “มีความรู้มาก ปรึกษาให้คำแนะนำได้ ไม่ประหม่อม” (แม่จ๋า) “อยากเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ให้เราฟัง” (ป้าตุ้ย) “เราจะเริ่มจากคนรู้จักก่อนก็ดี . . . บ้านอยู่ใกล้กัน” (แม่แห้ว) ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ ที่เน้นการเก็บข้อมูลอย่างนี้นักวิจัยและผู้ให้ข้อมูลมีความสัมพันธ์กัน ดังที่ ชาย โพธิธิตา ระบุว่า

วิธีวิจัยที่ดี เริ่มต้นจากความสัมพันธ์อันดีระหว่างนักวิจัยกับผู้ถูกวิจัย ข้อมูลที่ดีจะเกิดขึ้นภายใต้สถานการณ์ที่ผู้ถูกศึกษามีความไว้วางใจนักวิจัย และทั้งสองฝ่ายมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในบรรยากาศที่เป็นกันเอง เป็นธรรมชาติ ดังนั้น ความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างนักวิจัยและผู้ถูกวิจัยนอกจากจะไม่ใช้สิ่งที่เสียหายต่อการวิจัยแล้ว ยังเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาอีกด้วย (ชาย โพธิธิตา, 2549, น. 75-76)

แต่กว่าจะสามารถเก็บรวบรวมข้อมูลได้ คณะนักวิจัยชุมชนต้องเผชิญข้อท้าทายในความเป็นจริงที่ว่า คนในชุมชนไม่ไว้วางใจคนในชุมชนด้วยตนเอง แม้ว่าจะเป็นคนที่รู้จักคุ้นเคยกันก็ตาม เนื่องจากการเก็บข้อมูลเพื่อการวิจัยทำให้เรื่องราวที่พูดคุยเป็นสิ่งที่แตกต่างจากที่เคยพูดคุยกันในชีวิตประจำวัน เป็นการพูดคุยเพื่อเน้นหาข้อมูล ซึ่งบางคนอาจจะหวาดระแวงว่าจะถูกเปิดเผยว่าตนเองเป็นคนให้ข้อมูลที่ไม่ดีออกไป ถ้าเป็นนักศึกษาหรือเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานลงไปถามจะมั่นใจมากกว่า ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าแปลกมาก เพราะแรกเริ่มเดิมทีผู้ศึกษามีสมมุติฐานในใจมาตลอดว่าคนในพื้นที่ชุมชนมีความไว้วางใจกันเองมากกว่าคนนอก หากคนนอกลงมาทำสอบถามจะมีความระมัดระวังในการให้ข้อมูล จึงเป็นสมมุติฐานที่ใช้ไม่ได้ในชุมชนเมืองอย่างชุมชนนี้ เพราะคนในชุมชนไม่ค่อยไว้วางใจกัน มีคนที่อพยพจากที่อื่นมาอยู่มาก

สภาพชุมชนเมืองแท้จริงแล้วไว้วางใจคนนอกมากกว่าคนในชุมชน จะเห็นว่าความเป็นชุมชนแทบจะสูญสลายไป เรียกว่าอยู่พื้นที่เดียวกันแต่ไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นชุมชนร่วมกันจึงไม่ไว้วางใจกัน คนในชุมชนเมืองชุมชนนี้จึงให้ความร่วมมือกับคนนอกมากกว่าและมีความระแวงสงสัยคนในชุมชนด้วยตนเอง และมีการเสนอให้ “. . . นักศึกษาลงไปเก็บข้อมูล เพราะจะมั่นใจได้ว่า เก็บเป็นความลับได้ แต่ถ้าคนในชุมชนไปลงเขาจะไม่ไว้วางใจ กลัวว่าจะเอาไปกระจาย ๆ” (แม่ตา, ประชุม, 12 กรกฎาคม 2551) จึงเป็นเรื่องที่ค่อนข้างยากในการสร้างความไว้วางใจให้เกิดขึ้น จริงอยู่ว่าชุมชนเองรู้ปัญหาดีมากที่สุดเพราะอยู่ในพื้นที่ แต่การที่นักวิจัยชุมชนด้วยตนเองเดินไปพูดคุยเพื่อถามว่า คิดว่าพื้นที่ตรงไหนเป็นพื้นที่สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์ ทำให้สมาชิกคนอื่น ๆ ในชุมชนที่ไม่ทราบข่าวสารว่าจะมีนักวิจัยลงไปเก็บข้อมูลคิดว่าจะถามไปทำไม เพราะไม่เคยมีใครพูดถึงเรื่องนี้

และไม่เคยเห็นเคยมีใครใส่ใจจะถาม ก็ย่อมเกิดอาการหวาดระแวง คลางแคลงและสงสัยในตัวนักวิจัยชุมชนได้เป็นธรรมดา

จึงเป็นเรื่องที่ค่อนข้างยากพอสมควร ที่จะทำให้สมาชิกในชุมชนมีความไว้วางใจ และเชื่อมั่นว่าการสัมภาษณ์พูดคุยข้อมูลต่าง ๆ ของนักวิจัย จะไม่ทำให้เกิดผลร้ายหรือผลเสียแก่ตัวเขา ดังเสียงสะท้อนของนักวิจัยชุมชนถึงความหวาดระแวงของคนในชุมชนว่า “. . .คนในชุมชนจะให้ความร่วมมือแค่ไหน บางคนบอกเราไม่หมดหรอก ยังปิด ๆ บ้าง เหมือนกับว่าเราเพิ่งเริ่มไง พอเพิ่งเริ่มก็ไม่ไว้วางใจว่าเขาไปทำอะไร บางคนก็นึกว่าถ้าบอกเราเดี๋ยวจะเดือดร้อน” (แม่ตุ้ย, ประชุม, 12 กรกฎาคม 2551) ซึ่งคณะนักวิจัยชุมชนต้องตอบคำถาม เพื่อสร้างความมั่นใจแก่คนในชุมชนซ้ำไปซ้ำมา ดังที่นักวิจัยท่านหนึ่งได้เล่าสู่กันฟังกับคณะนักวิจัยถึงปัญหาและสะท้อนถึงการแก้ไขในเวทีการประชุมรวบรวมข้อมูลครั้งแรก ว่า

มักเจอคำถามว่า มาถามทำไม . . . เราก็เลยบอกว่า เรามาในลักษณะนักวิจัย ที่นี้ก็อยากรู้พื้นที่เราทำไมถึงสร้างสรรคไม่สร้างสรรค เขาก็บอกว่ก็อยู่ที่นี้เหมือนกันแล้วจะมาถามทำไม ก็ตอบไปว่า อยากรู้ความคิดเห็นว่าตรงกันใหม่ . . . เขาต้องสงสัยแล้วถามเพื่ออะไร เธอเป็นใครมาถาม เราก็บอกว่าข้อมูลตรงนี้ เราจะไปรวบรวมอย่างน้อยก็จะได้ไปขอความช่วยเหลือทั้งด้านดี หรือไม่ดี เพื่อมาปรับปรุงและดูแลตามขั้นตอน (แม่แห้ว, ประชุม, 12 กรกฎาคม 2551)

จากกระบวนการเก็บข้อมูลที่ยืดหยุ่น เน้นพูดคุยสอบถามคนที่มีความสัมพันธ์หรือรู้จักกันมาก่อน เพราะคิดว่ามีความรู้จักและไว้วางใจกันระดับหนึ่ง แต่ในความเป็นจริงคนในชุมชนกลับมีความหวาดระแวง และไม่ไว้วางใจมากขึ้น กลัวว่าข้อมูลที่ให้นักวิจัยไปจะมีผลกระทบต่อตนเอง เกิดความคลางแคลงใจว่า “จะถูกนิทาหรือไม่” ดังนั้นทางออก คือ การคำนึงถึงการรักษาความลับของคณะนักวิจัยชุมชน ที่คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานพยายามกระตุ้นเตือนว่า ควรบอกสมาชิกชุมชนผู้ให้ข้อมูลว่า “ข้อมูลทั้งหลายเป็นความลับ แล้วข้อมูลเหล่านี้ต้องนำมาพัฒนาพื้นที่ชุมชนร่วมกัน อย่าไปสัญญาว่าถ้าตอบไปแล้วจะได้อะไร . . . บอกเขาว่าถามไปเพื่อประโยชน์ของชุมชน เขาบอกมายังมีประโยชน์มากสามารถนำมาใช้พัฒนาชุมชนได้” (จรววยพร กุลอำนาจชัย, เวทีการประชุมรวบรวมข้อมูล, 12 กรกฎาคม 2551) และเพื่อสร้างความมั่นใจให้แก่เขา แม้ว่าเรารู้จักชื่อ เราจะไม่นำชื่อหรือบ้านเลขที่ไปบอกคนอื่นว่าบ้านนี้คิดอย่างไรตอบว่าอย่างไร และเราก็ไม่จำเป็นต้องถามบ้านเลขที่เขาด้วย คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานได้ส่งเสริมหลักปฏิบัติงานในการรักษาความลับที่สอดคล้องกับหลักการการรักษาความลับของผู้ให้ข้อมูลในแง่ที่ว่า

เพื่อให้การรักษาความลับทำได้ง่ายขึ้น นักวิจัยควรหลีกเลี่ยงการเก็บข้อมูลชนิดที่จะทำให้ออกได้ว่าผู้ให้ข้อมูลนั้น ๆ เป็นใคร เช่น ชื่อหรือข้อมูลส่วนตัวอื่น ๆ (Identifying Information) . . . แม้จะมีการจดชื่อของผู้ตอบมาด้วย แต่เวลาประมวลข้อมูล ชื่อและข้อมูลที่จะทำให้รู้ว่าผู้ตอบเป็นใคร จะถูกดึงออก หรือไม่ ก็ไม่ประมวลข้อมูลส่วนนั้น . . . ในการวิจัยเชิงคุณภาพ นักวิจัยเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างขนาดเล็กและเฝ้าสังเกตต่อเนื่องเป็นเวลานาน อย่างเช่น ในการศึกษาชุมชน นักวิจัยมักจะรู้จักผู้ให้ข้อมูลทุกคน แม้ว่าในเวลาวิเคราะห์จะมีมาตรการปกปิดชื่อ และลักษณะส่วนตัวอย่างอื่นของแหล่งข้อมูล แต่นักวิจัยก็สามารถบอกได้ว่า ใครคือผู้ให้ข้อมูลนั้น ตรงนี้จึงเป็นความรับผิดชอบของนักวิจัยที่จะปกปิดความลับของแหล่งข้อมูลให้ดีที่สุด (ชาย โพธิ์สิตา, 2549, น. 425)

คณะนักวิจัยชุมชนพยายามตระหนักและเข้าใจดีว่าการรักษาความลับมีความสำคัญ ซึ่งนักวิจัยคนหนึ่งเสนอในที่ประชุมว่า “. . . เราต้องรักษาความลับ เป็นความคิดเห็นของเขา เป็นคนในชุมชนคนเราเอง เราต้องเก็บเป็นความลับ” (แม่ตา, ประชุม, 12 กรกฎาคม 2551) และมีการเสนอแนวทางเพื่อสร้างความไว้วางใจในชุมชนเพิ่มเติม สรุปได้ว่า น่าจะมีการประกาศแจ้งก่อนที่จะลงพื้นที่ไปเก็บข้อมูล เพื่อให้ชุมชนรับทราบวัตถุประสงค์การลงพื้นที่อย่างทั่วถึงกัน แม้ว่าจะเป็นคนรู้จักกันก็ตามก็ควรระมัดระวัง เคลือบแคลงสงสัยไม่ได้ เพราะผู้คนในชุมชนย้ายเข้าย้ายออก ผู้คนจึงมากหน้าหลายตา จึงควรจัดกิจกรรมสร้างความมั่นใจให้แก่ชาวชุมชนคนอื่น ๆ ว่าข้อมูลที่ได้อาจจะนำมาพัฒนาชุมชนร่วมกัน โดยอาจจะมีการประกาศแจ้งหรือประชาสัมพันธ์ก่อนดังข้อเสนอของนักวิจัยท่านหนึ่ง ที่กล่าวว่า

ก่อนที่เราจะลงครบครัวเราประกาศชกนิตหนึ่งว่าเราจะลงไปชุมชนนะ จะขอวิจัยหน่อย . . . บางบ้านเวลาเราลงไปสัมภาษณ์เขาก็รู้แล้วว่าเราทำอะไร บางบ้านที่เราไม่ได้สัมภาษณ์เขาก็ไม่รู้ว่าเราทำอะไร เขาไปทำอะไร วิจัยทำไม บางบ้านให้ความร่วมมือ บางบ้านก็ไม่ให้ความร่วมมือ . . . เขาจะรู้ว่าเราทำงานด้านไหน ทำอะไร บางคนที่ไม่ได้มาเข้าร่วมเขาก็ไม่รู้ว่าเราทำเขาไปทำอะไร คิดว่าบางทีเราไปทำเราไปวิจัยแล้วเราได้ข้อมูลมา ไปขัดผลประโยชน์ของคนอื่นหรือเปล่า (แม่ตา, สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2552)

สอดคล้องกับคณะนักวิจัยชุมชนที่ บ้านดอนยุง จ.อุบลราชธานี ที่ได้บทเรียนจากการทำงานและมีข้อเสนอตรงกับประเด็นนี้ว่า “ก่อนลงเก็บข้อมูลในชุมชนควรมีการประชาสัมพันธ์ก่อนล่วงหน้าเพื่อให้ชาวบ้านได้รับรู้ระดับหนึ่ง” (สุวรรณ บัวพันธ์ และคณะ, 2548, น. 18)

2.2 ความท้าทายในกระบวนการวิจัย

การวิจัยเชิงปฏิบัติการมีวัฏจักร (The Action Research Spiral) 4 กระบวนการที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ได้แก่ การวางแผนเพื่อการเปลี่ยนแปลง (Planning), การปฏิบัติการ (Action), การสังเกตการณ์ (Observation), และการไตร่ตรองสะท้อนความคิด (Reflection) “ทั้งสี่ขั้นตอนนี้ เป็นองค์ประกอบสำคัญของวิถีวิทยาที่เรียกโดยรวมว่า Praxiology คือ วิถีการวิจัยซึ่งเชื่อมโยงการปฏิบัติและการสะท้อนความคิดเข้าด้วยกัน (Action and Reflection)” (Morrow, 1995; Smith, 1997, อ้างถึงใน ผ่องพรรณ ตรียมงคลกุล และ สุภาพ ฉัตรภรณ์, 2549, น. 262) หัวใจสำคัญในการทำวิจัยรูปแบบนี้คือความร่วมมือไม่ร่วมมือกันของกลุ่มคณะนักวิจัย (Collaborative Approach) ในการขับเคลื่อนวัฏจักรการวิจัย ซึ่งเกิดขึ้นได้ยากในบริบทของสังคมไทย คือ การไตร่ตรองสะท้อนความคิด (Reflection) บนฐานความคิดเชิงวิพากษ์ จากประสบการณ์ร่วมในการดำเนินโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เพื่อเสริมสร้างความปลอดภัยแก่เด็กในชุมชนวัดพระชะเอือธรรม พบความท้าทายที่คณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานและคณะนักวิจัยชุมชนได้ผ่านพ้นไป ซึ่งแต่ละก้าวอย่างก็เกิดการเรียนรู้ เป็นบทเรียนในการวางแผน การไตร่ตรองสะท้อนความคิดร่วมกันและการปฏิบัติการ ซึ่งมีการสังเกตการณ์ของคณะนักวิจัยในทุกขั้นตอนนี้ จึงสามารถสะท้อนการกระทำร่วมกันได้ เกิดการเรียนรู้ระหว่างกันทั้งคณะนักวิจัยชุมชน คณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานเครือข่ายและนักศึกษา จนเป็นบทเรียนรู้ที่สำคัญที่เหมาะสมสำหรับผู้ริเริ่มโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการครั้งแรกในพื้นที่ชุมชน เรียกว่าเป็นข้อควรคำนึงสำหรับมือใหม่หัดทำเลยทีเดียวนะ ความท้าทายในกระบวนการการวิจัยมีรายละเอียดดังนี้

2.2.1 ความท้าทายในการวางแผน (Planning)

การวางแผน (Planning) เป็นการมองไปข้างหน้าก่อนที่จะปฏิบัติต้องมีการวางแผนในการปฏิบัติก่อนเพื่อวางแนวทางก่อนล่วงหน้า ในการวางแผนคณะนักวิจัยชุมชนจะต้องใช้ถามกันในกลุ่มหรือในคณะทำงานเพื่อการดำเนินการในขั้นตอนนี้คือ ใคร ทำอะไร ที่ไหน เมื่อไร และอย่างไร และขณะปฏิบัติการจะมีการประชุมเป็นระยะเพื่อสะท้อนผลความเคลื่อนไหวในการปฏิบัติการอันจะนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงแก้ไข ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เป็นอยู่ แต่การที่ชุมชนต้องดำเนินการในหนทางที่ไม่คุ้นเคย มักจะถูกมองว่าเป็นไปไม่ได้ จึงร้องขอความช่วยเหลือจากคณะหน่วยงาน บางครั้งผู้ศึกษาและคณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานก็เผลอจัดการให้โดยเฉพาะในช่วงวางแผนกำหนดกิจกรรมให้ แล้วให้ชุมชนเป็นเพียงผู้ตัดสินใจว่าจะทำวันไหน เพราะว่าอดทนรอไม่ได้ที่จะให้นักวิจัยชุมชนคิดเอง อดทนไม่ได้ที่จะใส่ความคิดชักจูงให้เขาเดินตามหนทางของเรา และอดทนไม่ได้ที่จะยื่นมือเข้าไปจัดการให้ชุมชน

อย่างไรก็ตาม คณะเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานจะเป็นผู้กระตุ้นให้เกิดการวางแผน ตั้งแต่เริ่มต้นกระบวนการวิจัย จนกระทั่งถึงขั้นตอนการเตรียมการจัดทำแผน ซึ่งเป็นเรื่องที่ยากตายและสะดวกมากที่จะชี้ทางให้ชุมชนทำตาม เนื่องจากความไว้วางใจและความเคารพนับถือที่มีมาก่อนที่จะดำเนินโครงการ แต่หลังจากผู้ศึกษาได้มาคิดตรองสิ่งที่กำลังจะเกิดขึ้น และสะท้อนต่อคณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานว่า “หากเราชี้หนทางให้เขาหมด เมื่อไหร่เขาจะเดินเองได้ ทำยที่สุดเขาก็คิดอะไรเองไม่เป็น เราต้องทำตามที่ตั้งใจไว้ คือ สร้างคนในชุมชนเป็นนักวิจัยให้ได้” (บันทึกของผู้ศึกษา, 15 มีนาคม 2551) ที่สำคัญต้องเข้าใจว่า การทำไปวิเคราะห์ไป (Action and Reflection) ตามแนวทางการวิจัยรูปแบบนี้จะใช้เวลานาน บ่อยครั้งที่ลองผิด ลองถูก กว่าที่จะเจอหนทางที่เหมาะสมกับชุมชน คณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานภายนอกซึ่งก็คือคนนอกที่เข้ามาสนับสนุนกิจกรรมวิจัยจึงต้องอดทนรอคอย หยุด และ ยั้ง การยื่นมือเข้าไปช่วยจัดการให้ หันมาเป็นเพียงผู้กระตุ้นให้คณะวิจัยชุมชนทำตัวเอง

การศึกษาและวิเคราะห์สภาพพื้นที่ที่ไม่ปลอดภัยแก่เด็กในชุมชน มีการประชุมเตรียมการวิจัยวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2551 ได้มีการนัดหมายกันเพื่อลงเก็บข้อมูลในวันที่สะดวกโดยในครั้งแรกจะลงไปเก็บข้อมูลพร้อมกันก่อนเพื่อความมั่นใจในวันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2551 หลังจากนั้นค่อยนัดหมายเพื่อวางแผนกันว่าจะมีการรวบรวมข้อมูลร่วมกันเมื่อใด แล้วเป็นการทำงานแบบค่อยเป็นค่อยไป ไม่กำหนดวันเวลาตายตัวเพราะคณะนักวิจัยชุมชนมีภารกิจหลายอย่าง จึงไม่มั่นใจว่าจะมีเวลาทำตอนไหน การวางแผนจึงไม่ได้ระบุวัน เวลา ที่ชัดเจน ทางคณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานจึงกระตุ้นถามอย่างสม่ำเสมอว่าจะมีการสัมภาษณ์เมื่อใด และพร้อมจะประชุมเพื่อรวบรวมข้อมูลในช่วงเวลาไหน

เมื่อมีการสัมภาษณ์แล้วนำข้อมูลมาเก็บรวบรวมกัน บทบาทหลักในการกระตุ้นให้เกิดการปรับแผนในรอบต่อไปที่จะลงสัมภาษณ์เก็บข้อมูล ซึ่งคณะเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานได้จัดกระบวนการที่เอื้อต่อวางแผนถอดบทเรียนจากการสะท้อนไตร่ตรอง(Reflection) การทำงานร่วมกัน เป็นการเรียนรู้เกี่ยวกับปฏิบัติการที่ปฏิบัติไปแล้ว เพื่อหาแนวทางปรับปรุงพัฒนาทั้งในระดับกลุ่มและระดับบุคคล มีการนำแนวทางปฏิบัติการที่ดีจากตัวอย่างนักวิจัยบางคนนั้นไปประยุกต์ปฏิบัติการต่อเนื่องและหลีกเลี่ยงความผิดพลาดซ้ำรอยด้วยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ จัดการชีวิตตนเอง จนสามารถจัดการกลุ่ม ก่อให้เกิดความเข้าใจและยอมรับในกลุ่มนักวิจัยชุมชนกันเองมากขึ้น นอกจากนี้ คณะนักวิจัยชุมชน มีการปรับแนวทางในการเก็บข้อมูลเรื่อย ๆ จากที่แบ่งกันเป็นกลุ่มต่อมามีสมาชิกบางท่านติดภารกิจจึงมีการปรับปรุงแผนการร่วมกัน โดยได้เยาวชน 2 คน ที่มาเข้าร่วมเป็นกำลังสำคัญในการร่วมลงพื้นที่รวบรวมข้อมูล คณะนักวิจัยชุมชน สะท้อนออกมาว่า

ข้อมูลข้อเท็จจริงที่ได้มาจากปากสมาชิกชุมชน กับความรู้สึกของนักวิจัยควรจะต้องแยกกัน แต่ก็ไม่ใช่ปฏิเสธความรู้สึกของนักวิจัย แต่ต้องแยกแยะให้ออก จึงควรเปิดเวทีให้พูดทั้งข้อมูลข้อเท็จจริงที่ได้และความรู้สึกในฐานะนักวิจัยที่ลงพื้นที่เก็บข้อมูลในชุมชน

ต่อมา คณะนักวิจัยชุมชนสามารถในการวิเคราะห์ปัญหาและวางแผนการทำงานร่วมกันด้วยตนเองมากขึ้น เพราะเรียนรู้จากคณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานว่า เมื่อเสร็จสิ้นกิจกรรมแต่ละครั้งต้องมีการประชุมสรุปประเมินการปฏิบัติการและปรับแผนสำหรับปฏิบัติการในรอบใหม่ มีการประชุมร่วมกันบ่อยขึ้น ก่อเกิดพื้นที่ให้ได้สะท้อนการทำงานร่วมกันและกันมากขึ้น ทำให้สามารถคิดรอบด้านในการวิเคราะห์ปัญหาและวางแผนแก้ไขและบูรณาการสู่การปฏิบัติงานของกลุ่มได้ ซึ่งคณะนักวิจัยชุมชนมีปรับแนวทางในการเก็บข้อมูลเรื่อย ๆ จากที่แบ่งกันเป็นกลุ่ม ต่อมาเมื่อสมาชิกบางท่านติดภารกิจก็จะปรับปรุงแผนตามความเป็นไปได้ และก่อนการวางแผนกิจกรรมใหม่ ๆ ก็ได้มีการสรุปกิจกรรมที่ผ่านมา เช่น บางช่วงบางตอนในการประชุมสรุปเวทีชาวบ้าน มีการร่วมกันประเมินหลังจากสิ้นสุดการจัดเวที ว่า

จุดแข็ง คือ มีการเตรียมความพร้อมดี การลงทะเลียนเรียบร้อยดี เชิญผู้อำนวยการเขตดุสิตมาร่วมเวทีได้ คณะทำงานโดยเฉพาะเยาวชนร่วมมือกันดี แต่ก็พบจุดอ่อนตรงที่ว่าเวลาไม่สอดคล้องกับกิจกรรมเด็กเยาวชนหยอกล้อเล่น เปิดเพลงดังเกินไป คนนำเสนอนำเสนอเหมือนอ่านหนังสือไม่น่าสนใจ ทีมงานต้องปรับปรุงรูปแบบกิจกรรมใหม่ เอกสารไม่ควรแจกผู้เข้าร่วมทำให้เขาไม่สนใจมาฟัง และไม่น่าแจกอาหาร ข้าวก่อน น่าจะแจกทีหลังคนจะได้อยู่ร่วมกันนาน ๆ (แม่จ๋า, บันทึกสรุปการประชุม, 24 มกราคม 2552)

จะเห็นว่าชุมชนเริ่มมีความคิดในการประเมินและส่งผลสู่การปรับแผนปฏิบัติด้วยตัวของเขาเอง และค่อย ๆ หลุดจากการชี้นำจากคณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานอย่างที่ผ่านมา ในที่สุดสิ่งที่ได้จากการเรียนรู้ที่จะประเมิน ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแผนการใหม่ ๆ จะพัฒนาเป็นความรู้และจะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของผู้คนและสภาพพื้นที่ในชุมชน การดำเนินการลักษณะเป็นการส่งเสริมให้ชุมชนเป็นผู้วางแผนเอง เพื่อก่อเกิดแนวทางในการขับเคลื่อนในการปฏิบัติการแก้ไขปัญหาด้วยศักยภาพของชุมชนเอง จากการมาร่วมคิดวิเคราะห์และแสวงหาทางที่จะสานต่อ ปรับแผนในรอบต่อไป บนพื้นฐานข้อมูลจริงในชุมชน ซึ่งในทางหลักการแล้ว เค็มมิสและแมกแทร์กาท (Kemmis and McTaggart, 1988) กล่าวไว้ว่า การวางแผนในการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมนั้นค่อนข้างจะเป็นโครงสร้างที่ยืดหยุ่นในการวางแผนนั้นผู้มีส่วนร่วมต้องให้ความร่วมมือร่วมใจในการร่วมอภิปราย ทั้งแนวคิดและแนวปฏิบัติเพื่อให้เกิดการวิเคราะห์

และปรับปรุงกำหนดแผนงานที่สามารถทำได้จริงตามสภาพที่เป็นอยู่ การปรับเปลี่ยนแผนจะเกิดจากการพินิจ พิเคราะห์ พิจารณา เชิงวิพากษ์การปฏิบัติการของผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยแต่ละคน รวมถึงการประเมินความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นด้วย

2.2.2 การส่งเสริมให้ชุมชนมีการสะท้อนความคิดเห็นต่อกัน

การส่งเสริมให้ชุมชนมีการสะท้อนความคิดเห็นต่อกัน เป็นเรื่องที่ส่งเสริมบรรดาสมาชิกคณะนักวิจัยชุมชนยากมาก เนื่องจากหลายคนอยู่กับวัฒนธรรมเงียบ เชื่อฟังแบบไม่บริภาษมานาน แต่จำเป็นต้องเร่งกระตุ้น เพราะ “การวิจัยเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดจากการวิพากษ์วิจารณ์ ไม่ใช่เป็นการแสวงหาความรู้สำเร็จรูปอย่างเดียว” (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2545, น. 233) ไม่เพียงแต่เป็นการยากในการส่งเสริมให้เกิดการสะท้อนจากคณะนักวิจัยชุมชนเท่านั้น ในตัวผู้ศึกษาเองก็เป็นเรื่องยากมาก ในการไตร่ตรอง พินิจ พิเคราะห์ สิ่งที่ได้ทำมาแล้ว พร้อมทั้งนำเสนอความคิด และวิพากษ์วิจารณ์ความคิดเห็นกัน สิ่งที่ได้ทำในเบื้องต้นคือความพยายามผลักดันให้เกิดพื้นที่ในการไตร่ตรองการกระทำในกิจกรรมการวิจัยร่วมกัน ตามความคิดความรู้สึก กระตุ้นให้เกิดการกล้าคิดกล้าแสดงออกในสิ่งที่ตนเองคิดออกมา

กิจกรรมที่เกิดขึ้นในเวทีรวบรวมข้อมูลของคณะนักวิจัยชุมชน ไม่ใช่แค่มานั่งเล่าข้อมูล แต่มีทั้งการทำแผนที่ เพื่อสร้างความชัดเจนในข้อมูลร่วมกัน การสะท้อนความคิด ต่อวิธีการเก็บข้อมูล ความรู้สึกที่เกิดขึ้น สิ่งที่ได้ในแต่ละครั้งนอกจากตัวข้อมูลแล้ว คือ แผนที่ในการเก็บข้อมูลที่เกิดจากการปรับเปลี่ยนร่วมกัน ผลที่ได้ในช่วงแรกคณะนักวิจัยชุมชนจะให้ความสำคัญกับข้อมูลที่จะได้ในปริมาณมาก ๆ ในบ้านจำนวนหลาย ๆ หลัง ไม่ค่อยสนใจข้อมูลที่เจาะลึก เพื่อมาใช้ประโยชน์ในการแก้ไข และคณะนักวิจัยชุมชนไม่ค่อยสนใจที่จะสะท้อนความคิดความรู้สึกของตนเองเท่าใดนัก ดังนั้นช่วงแรกไม่เห็นความมีชีวิตชีวาของกลุ่ม นำเสนอเพียงข้อมูลดิบเท่านั้น เป็นการงานแบบแข็งทื่อ กล่าวคือ คณะนักวิจัยชุมชนเพียงแต่เล่าว่าทำอะไร ได้ข้อมูลอะไรมาบ้าง และรู้สึกไม่พอใจในปริมาณข้อมูล ต้องทำต่อเพียงเท่านั้น ตอนแรกแทบไม่สะท้อนกันเลย ไม่พูดไม่วิจารณ์ แต่คณะนักวิจัยชุมชนจะฟังผู้นำและทำตามนั้น ประกอบกับการประชุมจะเน้นหนักกับการลงรายละเอียดข้อมูลที่ได้มาและสะท้อนเนื้องานที่ทำ ช่วงเวลาในการสะท้อนความรู้สึกที่มีต่อคณะวิจัยจึงหดหายไป

จากการที่ผู้ศึกษามีโอกาสเข้าไปพูดคุย พบว่า มีเสียงสะท้อนที่น่าสนใจเกี่ยวกับสภาวะอำนาจและความขัดแย้งในคณะนักวิจัยชุมชนเอง แต่ ณ วันนี้ผู้ศึกษาคิดว่าคณะนักวิจัยชุมชนคงยังไม่ยินดีหากมีเปิดเผยความรู้สึกลึก ๆ ใ้บุคคลที่ 3 ได้รับรู้ ต่อมาในครั้งที่ 2 เริ่มมีการสะท้อนตนเองและคนอื่นในที่ประชุมบ้าง ในลักษณะพูดเล่นบ้าง หยอกล้อกันบ้าง

การนำเสนอความคิดและการสะท้อนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน จึงก่อตัวชัดเจนขึ้นเรื่อย ๆ แม้ว่าเขาจะไม่ได้สะท้อนกันตรง ๆ ทุกเรื่องเพราะอาจจะยังจัดการไม่ได้ แต่ผู้ศึกษาสังเกตเห็นว่าเริ่มทำควบคู่กับการสะท้อนไตร่ตรอง ทั้งกิจกรรม ตนเองและคนอื่น (Action and reflection) เช่น การสะท้อนปัญหาที่เกิดขึ้นของนักวิจัยที่มีความแตกต่างระหว่างวัย ที่อาจมีความคาดหวังแตกต่างกัน ในการลงพื้นที่สัมภาษณ์พูดคุยนั้นได้มีการไปกันเป็นคู่ มีเยาวชนและผู้ใหญ่ทำงานร่วมกันในช่วงแรกเกิดความไม่เข้าใจและไม่พอใจกันบ้างจึงได้มีการนำเรื่องราวที่มีความรู้สึกไม่ดีมาเล่าในที่ประชุมรวบรวมข้อมูล

ความสามารถในการสะท้อนความคิดความรู้สึกของคนะนักวิจัยชุมชน อาจยังไม่เกิดขึ้นเท่าที่ควร เนื่องจากเป็นเรื่องที่ใหม่ที่ชุมชนยังไม่คุ้นชิน อาจจะยังมีความเกรงใจบ้างและไม่กล้าเปิดเผยออกมาเกรงว่าจะขัดแย้งกัน บางครั้งจึงมีวัฒนธรรมแห่งความเงียบในที่ประชุม บางครั้งก็ไม่มีเสียงฟังกัน ต่างคนต่างจะสะท้อนสิ่งที่ตนเองคิด ซึ่งกรณีหลังเกิดขึ้นน้อยกว่ากรณีแรก แต่ยังดีกว่าประชุมแบบเดิมที่ไม่มีการพูดถึงความรู้สึกนึกคิดที่มีต่อตัวงานและตัวบุคคลที่มาช่วยกลุ่มกันทำงาน ซึ่งการสะท้อนคิด (Reflection) ไม่ใช่เรื่องง่ายที่จะเกิดขึ้นภายในตัวนักวิจัยแต่ละคน เพราะเป็นห่วงแห่งการไตร่ตรองและใช้ความคิดอย่างวิเคราะห์วิจารณ์ หวนระลึกถึงการกระทำอย่างครุ่นคิดถึงกระบวนการปฏิบัติการที่ผ่านมา ตามที่ได้บันทึกไว้จากการสังเกตเก็บข้อมูลสะท้อนออกมาในรูปของกระบวนการ การไตร่ตรองสะท้อนคิดจะต้องมีการฝึกฝนและแลกเปลี่ยนกับผู้อื่นด้วยการอภิปรายร่วมกันระหว่างผู้ร่วมงาน จะช่วยให้ได้ภาพสะท้อนของกลุ่มทั้งในเรื่องเนื้อหาที่ลงพื้นที่ไปเก็บข้อมูล วิธีการสัมภาษณ์ และการทำงานร่วมกันของสมาชิกในคณะนักวิจัยชุมชน ซึ่งมีลักษณะคล้ายการประเมินอย่างหนึ่ง ที่คณะนักวิจัยต้องขบคิดจากประสบการณ์ของตนเองว่าผลของสิ่งที่ทำเป็นอย่างไร ตรงตามที่ต้องการหรือไม่ (Kemmis and McTaggart, 1988)

การส่งเสริมการไตร่ตรองสะท้อนความคิด นับว่าเป็นความท้าทายอย่างมาก และเป็นสิ่งที่คณะเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานต้องฝึกฝนตนเองร่วมด้วย พร้อมกับนั้นต้องขบคิดอย่างต่อเนื่องว่าจะมียุทธวิธี การกระตุ้นการไตร่ตรองสะท้อนความคิดอย่างไรจึงจะเป็นผล ซึ่งไม่มีใครตอบได้นอกจากจะต้องคิดวิเคราะห์และร่วมทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง ด้วยการสร้างความตระหนักถึงความเป็นตัวของตัวเอง (Self-awareness) การเคารพศักยภาพที่มีอยู่ของผู้อื่น และการเรียนรู้ที่จะฟังและแลกเปลี่ยนความคิด เรียนรู้ที่จะปลดปล่อยตนเองจากความกลัว ปลดปล่อยจากข้อสรุปที่กำหนดไว้ล่วงหน้า ซึ่งไม่ใช่เสรีภาพเท่านั้นที่จะเกิดขึ้น แต่ยังช่วยให้คณะนักวิจัยชุมชนสามารถมีพลังในการต่อสู้เพื่อชีวิตที่ดีกว่า ดังนั้น การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมต้องเล็งพะวงถึงกระบวนการที่จะให้ได้มาซึ่งข้อมูลหรือคำตอบเพียงอย่างเดียว แต่ควรคำนึงถึงกระบวนการ

สร้างความรู้สึที่ดีให้เกิดขึ้นแก่คณะนักวิจัยชุมชน ให้เขาสามารถรู้จักตนเอง สะท้อนตัวเองออกมา โดยยอมรับการวิจารณ์อย่างตรงไปตรงมา ซึ่งการยอมรับตนเอง ทำให้ยอมรับผู้อื่นได้ ก่อเกิดกลุ่ม เกื้อหนุนกันในการเรียนรู้ และร่วมมือกันเปลี่ยนแปลงชุมชนของเขา (พันธุทิพย์ รามสูตร, 2540)

วัฒนธรรมแห่งการสะท้อนความคิดเห็นเชิงวิพากษ์ จะทำให้การดำเนินการ วิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมมีประสิทธิภาพสูงสุด แต่หากกลุ่มไม่อาจสะท้อนกันด้วยตนเอง ได้อย่างตรงไปตรงมา ว่าตนเองมีความคิด มีความรู้สึกอย่างไรต่อสมาชิกคณะนักวิจัยและสิ่งที่ กลุ่มร่วมกันทำ ก็อาจจะเกิดปัญหาในการทำงานร่วมกันในระยะยาวได้ มีผลต่อการดำเนินการ วิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในรอบใหม่ ซึ่งมีความจำเป็นต้องอาศัยกลุ่มที่มีความไว้วางใจ มีความมั่นคงทางอุดมภาวะระดับหนึ่งพอที่จะสะท้อนความคิด ความรู้สึก สิ่งที่ได้เรียนรู้และสิ่งที่ต้อง ปรับปรุง ทั้งตนเอง สมาชิกในกลุ่ม และประเมินค่าสิ่งที่กลุ่มร่วมกันทำได้

2.2.3 การจัดการกับความยากลำบากในการปฏิบัติการ: การประสานงาน ความร่วมมือกับภาคส่วนต่าง ๆ ในชุมชน

เนื่องด้วยสภาพชุมชนเป็นชุมชนเมืองที่ผู้คนมีธรรมชาติเห็นแก่ประโยชน์ส่วน ตน และมีความคิดเห็นไม่ตรงกัน ขาดความสามัคคี และมีการแบ่งพรรคแบ่งพวก เป็นอุปสรรค อย่างสำคัญในการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในพื้นที่ชุมชน โดยเฉพาะการทำให้ประเด็น ปัญหาของชุมชน ชี้นมาสู่เวทีชาวบ้านให้ได้รับรู้ร่วมกัน กลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนเข้ามีส่วนร่วมในการ แพร่ขยายความรู้และสร้างจิตสำนึกให้เกิดการตื่นรู้ ตระหนักถึงปัญหาพื้นที่ที่อาศัยอยู่ และรับรู้ ภาระหน้าที่รับผิดชอบต่อส่วนรวมร่วมกันนับว่ามีความสำคัญมาก แต่ปัญหาที่ผ่านมา คือ การ สื่อสารประชาสัมพันธ์ในชุมชนไม่ได้รับความสนใจจากชาวชุมชน และไม่สามารถสื่อสารได้อย่างทั่วถึง แม้จะมีการประกาศเสียงตามสาย และการส่งจดหมายเชิญ แต่ก็ทำได้เพียงบางคน บางกลุ่ม ซึ่งในความเป็นจริงไม่อาจเชื่อมประสานคนที่ชุมชนมองว่าเป็นผู้ใกล้ชิดกับปัญหาในพื้นที่ต่าง ๆ ได้เลย และกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนมาเข้าร่วมน้อยมาก มีแต่เพียงกลุ่มผู้สูงอายุบางท่านและกลุ่มเยาวชน ทำให้เป็นอุปสรรคอยู่เนื่อง ๆ ในการหาแนวทางแก้ไขปัญหา อย่างไรก็ตามก็ยังมีบางส่วนมาเข้าร่วม กิจกรรมดีกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต แต่ยังมีจำนวนไม่มาก และไม่มีหลากหลายอย่างที่ คณะนักวิจัยชุมชนคาดหวังไว้ เพราะการประสานความร่วมมือกับกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน ผู้ให้ ความร่วมมือส่วนใหญ่เป็นกลุ่มผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย และมีความยากลำบากในการประสานความ ร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในชุมชน

2.2.3.1 ผู้ให้ความร่วมมือส่วนใหญ่เป็นกลุ่มผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย สมาชิก ชุมชนเมืองก็มักจะไม่มีเวลามากนัก ส่วนใหญ่ประสบปัญหาเศรษฐกิจ จึงไม่มีเวลาเข้ามามีส่วนร่วม ในกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นในแต่ละครั้งที่มีการประชุมหรือการอบรมต้องเตรียมการและ

จัดในเวลาที่มีชุมชนสะดวก เนื้อหามีความกระชับ และเว้นช่วงไม่นาน จากประสบการณ์ที่ผู้ศึกษาเข้าไปมีส่วนร่วมในการวิจัยครั้งนี้ พบว่า ผู้คนในชุมชนเกิดอาการ “ไฟมอด” คือ ชาวบ้านส่วนหนึ่งไม่เห็นปัญหา ไม่รู้สึกว่าปัญหานี้คือสิ่งที่ต้องตระหนัก จึงเริ่มห่างหายออกไป ทำท่ายที่สุดเหลือเพียงคนกลุ่มเล็ก ๆ แต่ก็ทำให้ได้เห็นคนที่มี “ใจ” ในการเข้ามาร่วมทำงานด้วยกันจริง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ซึ่งผู้หญิงที่เข้าร่วมทุกคนมีครอบครัว ต้องดูแลบุตรหลาน บางท่านเลี้ยงดูบุตรแต่เพียงลำพังหรือที่เรียกกันว่าเป็น “แม่เลี้ยงเดี่ยว” (Single Mother) และทุกคนมีงานบ้านที่ต้องดูแล มีงานประจำทำ อีกทั้งบางท่านมีภารกิจพัฒนาชุมชนในฐานะกรรมการชุมชนหรือแม้แต่ประธานชุมชนก็มี

การที่ผู้หญิงมีความใส่ใจในกิจกรรมการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเพื่อเสริมสร้างความปลอดภัยแก่เด็กในชุมชน อาจเป็นเพราะว่าผู้หญิงมีจิตวิญญาณของความเป็นแม่ ต้องทำหน้าที่เป็นผู้เลี้ยงดู ผู้ดูแล ซึ่งได้รับการปลูกฝังกันมาอย่างยาวนาน และมีคุณลักษณะที่มีความสุภาพอ่อนโยน ความเอาใจใส่ และปฏิเสธความรุนแรง ซึ่งคุณสมบัติเหล่านี้แต่ไม่ได้ด้อยกว่าดังที่เชื่อกันในอดีต หากพิจารณาความเป็นแม่ พบว่า เป็นเรื่องของทางสังคมยิ่งกว่าจะเป็นเรื่องทางชีวภาพ ทั้งนี้หมายความว่าแม้แต่ผู้หญิงที่ไม่มีลูกเลยก็ยังสามารถเป็นแม่ได้ในทางสังคม ดังเช่น Rich (อ้างถึงใน กาญจนา แก้วเทพ, 2535, น. 37) ได้ยกตัวอย่างกรณีของ เจน อาย (Jane Eyre) ที่กล่าวถึงการเป็น “แม่” ในทางสังคมหมายความว่า ไม่ว่าผู้หญิงจะประกอบอาชีพอะไรก็ตาม อยู่ที่ไหนกับใครก็ตาม ผู้หญิงต้องมีคุณลักษณะดูแลเอาใจใส่ เอื้อเพื่อ สังสอนเสียสละ อย่างที่สังคมมอบหมายมาให้ ดังนั้นตราบดีที่ความเป็นแม่ได้ถูกให้เป็นสถาบันหนึ่งในสังคมแบบนี้ ตราบนั้นผู้หญิงทุกคนทั้งที่มีลูกและไม่มีลูกก็ย่อมได้รับผลกระทบที่เกี่ยวข้องอยู่ดี

ในสังคมไทยผู้หญิงจะมีในฐานะเป็นแม่ คำว่า “แม่” มีความหมายที่ยิ่งใหญ่มาก ซึ่งแม่จัดการได้ทั้งเรื่องในครอบครัวและเรื่องนอกบ้านได้อย่าง อ่อนโยน ละมุนละม่อม และนอกจากนี้ “ในสังคมไทยมอบหมายให้เป็นผู้เป็นแม่ไม่เพียงแต่จะเป็นผู้ที่ให้กำเนิดและเลี้ยงดูให้นมบุตรเท่านั้น แต่ยังถูกกำหนดให้ต้อง รับผิดชอบกับทุกสิ่งทุกอย่างที่จะเกิดขึ้นกับเด็ก ๆ” (กาญจนา แก้วเทพ, 2535, น. 25) ดังนั้นภาระงานหนักยิ่งจึงตกแก่ผู้หญิง ดังภาษิตไทยที่กล่าวว่า “งานหลวงก็มีให้ขาด งานราษฎร์ก็มีให้เว้น” คณะนักวิจัยชุมชน บางท่านสะท้อนประเด็นนี้ว่า “ถึงเวลาจัดงานกิจกรรมส่วนมากก็มีแต่ผู้หญิงมา ไม่เคยเห็นผู้ชายมาทำกิจกรรมร่วมกับเรา อย่างปีใหม่ สงกรานต์ ลอยกระทง มีแต่แม่ มาพาลูกมาทำ ไม่มีพ่อพาลูกมาทำ มีน้อยคนมาก” (แม่ตา, สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2552) เมื่อผู้ศึกษาดำถามว่า “ผู้ชายหายไปไหน ทำไมชุมชนเรามีผู้ชายมาร่วมน้อยจัง” คำตอบที่ได้รับมีอยู่ว่า “ผู้ชายไม่ค่อยเข้ามา เขาเห็นว่าไม่สำคัญ ไม่ใช่หน้าที่ของเขา เขาไม่ทำ . . .

ความรับผิดชอบไม่เหมือนกัน ผู้หญิงกับผู้ชาย . . . ผู้หญิงจะมีความรับผิดชอบเห็นความสำคัญของลูกมากกว่า เอาใจใส่มากกว่า” (แม่ตา, สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2552)

แต่ทว่า ประเด็นความเด่นชัดของบทบาทผู้หญิงในการดำเนินงานพัฒนาเด็กนั้น เป็นเรื่องที่น่ายินดีจริงหรือไม่ ? เหตุใดเราไม่คิดถึงการเรียกร้องคนที่เป็นผู้ชายหรือคนที่ เป็นพ่อ มาร่วมช่วยในการดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมบ้าง? หรือแท้ที่จริงแล้วเราเคยชินกับแบบแผนของสังคมที่จัดวางผู้หญิงอยู่กับงานบริการ งานดูแลลูก ดูแลรับใช้ผู้อื่นทั้งในและนอกบ้านของผู้หญิงจนไม่เกิดการตั้งคำถามใด ๆ จนไม่คิดที่จะเรียกร้องความร่วมมือจากกลุ่มผู้ชายในชุมชนให้เข้ามาช่วยกันทำกิจกรรมนี้ ทั้งที่จริงสิ่งที่ควรกระทำคือการเรียกร้องความเสมอภาคทางเพศในการดำเนินกิจกรรมสาธารณะเพื่อพัฒนาเด็กในชุมชนร่วมกัน การเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้าร่วมในพื้นที่สาธารณะแทนที่จะต้องจำกัดให้อยู่แต่ภายในบ้าน ส่งเสริมให้เข้ามา มีบทบาทในการพัฒนามากขึ้น โดยไม่คำนึงถึงบทบาทและความเสมอภาคในการพัฒนา เป็นความคิดที่ไม่เหมาะสมเพราะผู้หญิงต้องแบกรับภาระในการดูแลครอบครัว ทำงานหารายได้และทำงานพัฒนาชุมชนในเวลาเดียวกัน

ผู้ศึกษาคิดว่าเราต้องคำนึงถึงบทบาทหญิงชายกับการพัฒนามากขึ้น ควรเปิดมุมมองเกี่ยวกับเรื่องนี้มากขึ้นและคิดว่าในอนาคตต้องกระตุ้นให้คณะทำงานเพื่อพัฒนาเด็กและครอบครัวในชุมชนเชื้อเชิญกลุ่มผู้ชายเข้ามาช่วยในกิจกรรมให้มากขึ้น ที่ไม่ใช่แค่มาเข้าร่วมเฉพาะบางกิจกรรม แต่มาเข้าร่วมตลอดกระบวนการดำเนินการ และร่วมแรงร่วมใจปฏิบัติการเพื่อปกป้องคุ้มครองเด็กให้ได้รับความปลอดภัย เพราะพวกเขาเองก็มีส่วนได้ส่วนเสียกับปัญหาเด็กและครอบครัวและในชุมชนเช่นกัน จึงเกิดคำถามว่าในอนาคตจะมีความเป็นไปได้หรือไม่ที่จะชักชวนกลุ่มผู้ชายเข้ามาช่วยกิจกรรมแก้ไขปัญหาดังกล่าว เพื่อเด็กในชุมชน เป็นโจทย์ให้คณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานในการกระตุ้นให้คณะนักวิจัยชุมชนต้องกลับไปขบคิดกันต่อว่า จะทำอย่างไรจึงจะสร้างการมีส่วนร่วมให้แผ่ขยายไปมากกว่าแค่กลุ่มผู้หญิง คณะนักวิจัยชุมชนต้องสร้างโอกาสให้ผู้คนในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมและปรับรูปแบบกิจกรรมในการสร้างความตระหนักต่อปัญหาพื้นที่ไม่สร้างสรรค์แก่เด็กและครอบครัวเป็นระยะ ๆ เพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในการคิด ร่วมลงมือทำ และร่วมตรวจสอบ จัดการกับพื้นที่ทั้งทางกายภาพและบุคคลที่ไม่สร้างสรรค์ เพื่อในที่สุดแล้วเด็ก ๆ และครอบครัวในชุมชนจะอยู่อย่างมีความสุขและได้รับความปลอดภัย

2.2.3.2 ความยากลำบากในการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในชุมชน กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมทำให้เกิดการใคร่ครวญเรื่องนี้มากขึ้น กล่าวคือ คณะนักวิจัยชุมชนสังเกตเห็นว่าที่ผ่านมาหน่วยงานภาครัฐที่มีอำนาจหน้าที่ในการดูแล

ชุมชนจะเป็นอุปสรรคทั้งในเรื่องการจัดการปัญหาและกระบวนการเรียนรู้จากการวิจัยของชุมชน โดยเข้ามามีส่วนร่วมในเชิงสร้างสรรค์ค่อนข้างน้อย และมีส่วนในการทำลายความเป็นชุมชนอีกด้วย ที่ว่าทำลายนั้นคือ บางหน่วยงานมาแสวงหาประโยชน์ในชุมชนในทางไม่สร้างสรรค์เสียเอง จากเวทีการประชุมสรุปผลและสร้างข้อเสนอแนะร่วมกับบุคคลสำคัญในชุมชน และร่วมกับเยาวชน พบข้อมูลว่า “ตำรวจทำไม่สร้างสรรค์เองในชุมชน คือ เป็นผู้ส่งยา” “กลุ่มที่ 3 ที่รวมกลุ่มกันข้างลานกีฬา มีตำรวจร่วมกลุ่มด้วย กิจกรรมที่ทำคือเปิดบ่อน เล่นไพ่ ไฮโล และกินเหล้า” (สรุปการประชุมร่วมกับบุคคลสำคัญในชุมชน, 11 ตุลาคม 2552)

การประสานงานกับหน่วยงาน (ภาครัฐ) ที่คุ้นเคยกับหน่วยงานที่รับผิดชอบเข้ามามีส่วนร่วมในเชิงสร้างสรรค์ค่อนข้างน้อยซึ่งเป็นมานานส่วนมากดำเนินการในลักษณะสั่งการลงมาเมื่อมีงานหรือกิจกรรม นับเป็นอุปสรรคที่สำคัญอีกประการหนึ่งในเสริมสร้างการพัฒนาชุมชน ก่อให้เกิดชุมชนที่พึ่งพิงพึ่งพา รอคอยความช่วยเหลือจากหน่วยงานเท่านั้น สิ่งหนึ่งที่เป็นร่องรอยคือการพึ่งพิง คือ หน่วยงานมาทำกิจกรรมให้ตามนโยบาย ไม่เคยชวนคิด ชวนชุมชนเรียนรู้ และบางหน่วยงานเอาผลประโยชน์จากความพยายามของชุมชนไปเป็นผลงาน เช่น การให้อาสาสมัครสาธารณสุขชุมชน สัมภาษณ์สถานการณ์ต่าง ๆ เช่น สัมภาษณ์น้ำยุงลาย แล้วหน่วยงานก็นำเอาผลจากการสำรวจไปจัดบริการและดำเนินการแก้ไขปัญหาเอง แทนที่จะส่งเสริมให้ร่วมคิดร่วมทำเอง ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ ต่อไปเกิดปัญหาอีกชุมชนก็ต้องรอให้หน่วยงานมาสั่งให้สำรวจ และป้อนข้อมูลให้ และให้หน่วยงานมาแก้ไขให้ เป็นต้น ทำให้เห็นว่าปัจจุบันหลายหน่วยงานในพื้นที่ยังคงพัฒนาชุมชนในลักษณะสั่งการและแสวงหาประโยชน์จากชุมชน ทำให้ชุมชนเปื้อนภัยผิดหวังต่อสิ่งที่เป็นอยู่ นับว่าเรื่องนี้เป็นอุปสรรคสำคัญต่อกระบวนการพัฒนาตนเองของชุมชน

จากประสบการณ์ของคณะนักวิจัยชุมชนในเวทีชาวบ้าน เมื่อวันที่ 24 เดือนมกราคม พ.ศ. 2552 ที่มีการเชิญหน่วยงานมาเข้าร่วมเพื่อเรียนรู้สถานการณ์ปัญหาและทางออกร่วมกัน แต่เมื่อเวลาผ่านไประยะหนึ่งผู้คนในชุมชนที่เข้าร่วมเวทีชาวบ้าน ก็ทยอยกลับไปทีละคน คณะนักวิจัยชุมชนมองว่า ปัญหาอยู่ที่การเชิญผู้อำนวยการเขตเข้าร่วมเวที ดังเสียงสะท้อนว่า “ปัญหาเกิดจากการจัดเวลาและเขตเข้ามาใช้เวทีของเราส่วนหนึ่งประกอบในกิจกรรมของเขต คือ ถือโอกาสเอาเวทีของเราประชุม ถือโอกาสเป็นเวทีของเขาส่วนหนึ่งในช่วงเช้า ทำให้เวทีของเราเกิดความล่าช้า ชาวบ้านที่มารอคอยร่วมกิจกรรมกับเราก็เบื่อ การอยู่นานก็เบื่อ ก็กลับดีกว่า...” (แม่แหวน, สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2553)

กล่าวคือ ทางสำนักงานเขต ได้ใช้โอกาสที่ชุมชนนัดรวมตัวกันจัดงานเวทีชาวบ้าน จัดประชุมในช่วงเช้าร่วมด้วย โดยไม่ได้แจ้งให้คณะนักวิจัยชุมชนทราบ หลังจากนั้นผู้อำนวยการเขต

ได้มีการเดินเยี่ยมเยียน พบปะผู้คนในชุมชน จึงทำให้เวลาเปิดเวทีชาวบ้าน ที่คณะนักวิจัยชุมชน ตั้งใจให้ผู้อำนวยความสะดวกมาเปิดต้องเลื่อนออกไป และคนที่มาประชุมตั้งแต่เช้า ก็ต้องมานั่งรอ กว่าจะได้ร่วมเวทีวิจัยในตอนบ่าย บางคนก็มาเพื่อต้อนรับผู้อำนวยความสะดวกเท่านั้น ส่วนเจ้าหน้าที่ หน่วยงานส่วนอื่นก็ทยอยกลับ เพราะได้รับเอกสารสรุปการวิจัยเรียบร้อยแล้ว และบอกกับคณะนักวิจัย ชุมชนว่าจะนำไปอ่านเอง “. . . บางหน่วยงานบอกว่าได้เอกสารสรุปไปแล้วเดี๋ยวเอาไปอ่านเอง คือ เราแจกเอกสารไปแล้วไง เขาได้ข้อมูลไปแล้ว คิดว่าอันนี้คือสรุปทั้งหมด คนไม่ต้องอยู่แล้ว . . .” (แม่กุ้ง, สัมภาษณ์, 15 กุมภาพันธ์ 2552) และหลังจากการเวทีครั้งนั้นคณะนักวิจัยชุมชนกล่าวว่า

รู้สึกผิดหวัง หลังจากผอ.เขตกลับไปพลิกเลย ทุกคนลุกหมด ประธานชุมชนก็ไม่ ขึ้นมาข้างบนเลย เหมือนว่าเขตถือโอกาสมาจัดประชุม ประธานชุมชนไปเพื่อตรงนั้น เรานึกว่าไปเพราะหนังสือที่เราเชิญเขามา ปรากฏไม่มีใครอยู่สักคน เสร็จจาก ลงทะเบียนบางคนก็ไม่ขึ้น พอเดินชุมชนเสร็จ ก็หาย มารับผอ.เขตเท่านั้น...นั่งกัน ไม่กี่คน ผอ.เขตให้ลูกน้องนั่งอยู่ 2 คน แล้วนั่งคุยกันอยู่ ไปตอนไหนก็ไม่รู้ เหลือแต่ ที่มงานแล้วก็คนฟังอีก 3-4 คน มีทหารอยู่ 2-3 คน อย่างตำรวจที่ สน. สามเสน ตัว แกไปพร้อมผอ. . . (แม่แห้ว, สัมภาษณ์, 15 กุมภาพันธ์ 2552)

เมื่อ ชุมชนรู้และเห็นข้อเสียของหลาย ๆ หน่วยงาน ก็มีความเบื่อหน่ายสิ่งที่เป็นอยู่ มีการวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของทหาร ตำรวจอย่างไม่พอใจ และค่อนข้างจะมีมุมมองด้านลบ ต่อหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับชุมชน ซึ่งผู้ศึกษาคิดว่าหากเป็นเช่นนี้ต่อไปชุมชนอาจจะต้อง แก้ไขปัญหาต่าง ๆ เพียงลำพังคนเดียวเท่านั้น ทั้งที่จริงแล้วชาวชุมชนจะแยกตัวจัดการปัญหาเอง อย่างโดดเดี่ยว โดยไม่สนใจหน่วยงานภาครัฐ คงจะเป็นไปไม่ได้ เพราะหน่วยงานภาครัฐมีส่วน รับผิดชอบปัญหาต่าง ๆ ในชุมชนเช่นกัน และปัญหาต่าง ๆ มีความโยงใย ซับซ้อน กับอำนาจและ อิทธิพลในพื้นที่ เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาสถานบันเทิงคาราโอเกะ ฯลฯ จึงจำเป็นต้องทำงาน เป็นภาคีเครือข่ายกับหน่วยงานต่าง ๆ เพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ผู้ศึกษา จึงพยายามกระตุ้นให้มีการหันมามองผลดีของการทำงานเป็นเครือข่าย ร่วมกับหน่วยงานอื่นเพื่อ ประโยชน์สูงสุดแก่เด็กว่า “จริงหรือคะ จะดีหรือคะ จะไหวหรือคะที่เราไม่ยุ่งกับตำรวจ เรารู้มา ว่ามีคนในชุมชนเป็นคณะกรรมการทำงานร่วมกับตำรวจ เราจะคุยกับคนนี้ได้ไหม . . .” ทำให้เกิด การพยายามหา路子ในการประสานงานกับหน่วยงานภาครัฐมากกว่าเดิม

2.3 บทเรียนในการบริการจัดการกลุ่มคณะนักวิจัยชุมชนเพื่อการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

จากการร่วมปฏิบัติการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในพื้นที่จริง พบว่ามีบทเรียนและข้อท้าทายในการทำงานร่วมกันของคณะนักวิจัยชุมชน ใน 3 ประเด็น ได้แก่ ประเด็นเกี่ยวกับการรักษาความร่วมมือไม่ร่วมมือ (Collaboration) ของคณะนักวิจัย ความยากลำบากในการจัดการความขัดแย้งทางความคิดในช่วงของการวางแผนงาน และคณะนักวิจัยชุมชนเริ่มมองเห็นศักยภาพของตนเอง ดังจะอธิบายรายละเอียดต่อไปนี้

2.3.1 การรักษาความร่วมมือไม่ร่วมมือ (Collaboration) ของคณะนักวิจัย

การเริ่มต้นของการวิจัยเชิงปฏิบัติการนั้นเกิดขึ้นเมื่อมีความร่วมมือ แต่ทว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะทำให้การวิจัยเชิงปฏิบัติการของกลุ่มนั้นสำเร็จ คือจะต้องมีการพินิจพิเคราะห์ พิจารณา เชิงวิพากษ์ การปฏิบัติการของสมาชิกแต่ละคนภายในกลุ่มด้วยและกระบวนการวิจัยที่เกิดขึ้นก็ไม่ได้แยกกิจกรรมการแสวงหาความรู้จากการปฏิบัติการพัฒนา (Kemmis and McTaggart, 1988, p. 5) สิ่งที่ทำทลายการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมสำคัญที่สุดประการหนึ่ง คือ ทำอย่างไรที่จะชักชวนส่งเสริมให้สมาชิกชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมเป็นกลุ่มเป็นก้อน และรักษาการมีส่วนร่วมของกลุ่มก้อนนั้นให้มีความเหนียวแน่นยั่งยืนโดยเฉพาะในชุมชนที่ต่างคนต่างอยู่ ไม่เคยได้เข้ามามีส่วนร่วมกันอย่างเข้มข้นมาก่อน การรักษาความร่วมมือไม่ร่วมมือของกลุ่มคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งในชุมชนมีความสำคัญอย่างยิ่งยวด เพราะพลังความเข้มแข็งของชุมชนเมื่ออยู่ที่ฐานทุนทางสังคม ในแง่ของการรวมกลุ่มคนกลุ่มหนึ่งเพื่อพัฒนาชุมชนของตนเองอย่างต่อเนื่อง

การมีส่วนร่วมแบบที่เรียกว่าการร่วมไม่ร่วมมือ ร่วมแรงร่วมใจ (Collaborative Approach) เกิดขึ้นในคณะนักวิจัยชุมชนที่เป็นคณะทำงานศูนย์บริการครอบครัว เป็นเพียงคนกลุ่มเล็ก ๆ จำนวน 9 คน ที่ร่วมกันดำเนินกิจกรรมการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมอย่างต่อเนื่อง ซึ่งสามารถขับเคลื่อนการทำงานในชุมชนไปได้เรื่อย ๆ กระบวนการเริ่มต้นวิจัยโดยคนในชุมชนวัดประชาระบือธรรม สอดคล้องกับคำกล่าวของ โรบิน แมคแทกการ์ท (McTaggart, 1989) ที่กล่าวว่า “ควรเริ่มจากสิ่งเล็ก ๆ (Starts With Small)” กล่าวคือ เริ่มต้นจากงานการเปลี่ยนแปลงเล็ก ๆ ที่บุคคลหรือกลุ่มสามารถขับเคลื่อนดำเนินการได้ เริ่มต้นจากวงจรถ้อย ๆ ในการวางแผนปฏิบัติการ เริ่มต้นจากคนกลุ่มเล็ก ๆ ที่มีความร่วมมือ แต่ค่อย ๆ ขยายการมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องและความพอใจไปที่ละน้อย ซึ่งข้อท้าทายสำคัญที่ควรคำนึงและต้องค่อย ๆ จัดการเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม คือ การรักษาการมีส่วนร่วมของ

คณะนักวิจัยชุมชน เพราะที่ผ่านมายังระยะเวลาอันยาวนานผู้คนที่สนใจยิ่งห่างหายเหลือเพียงคนกลุ่มเล็ก ๆ นับตั้งแต่วันที่มีการประกาศความสมัครใจที่จะเป็นนักวิจัยชุมชน มีผู้สมัครใจทั้งสิ้น 15 คน (2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2551) และเมื่อเริ่มลงทะเบียนก็มีผู้ถอนตัว เนื่องจากติดภารกิจส่วนตัวและมีความรู้สึกที่ตนเองไม่มีความสนใจที่จะทำงานร่วมกันแล้ว บางท่านกล่าวว่า “ไฟมอดแล้ว” จึงทำให้เหลือคณะนักวิจัยทั้งสิ้น 12 ท่าน และเมื่อผ่านระยะเวลาไป 1 ปี (หลังจากปี พ.ศ. 2551) ก็ยังมีนักวิจัยชุมชนคงเหลือทั้งสิ้น 9 ท่าน ที่ยังคงรวมตัวกันอยู่อย่างเหนียวแน่น ร่วมวางแผน และปฏิบัติการแก้ไขปัญหาาร่วมกันมาจนถึงทุกวันนี้ ดังนั้นรักษาความร่วมมือไม่ร่วมมือระหว่างคณะนักวิจัยชุมชนให้คงอยู่ไปเรื่อย ๆ จึงมีความสำคัญยิ่ง ต้องทำให้เกิดแรงใจเสริมหนุนในกลุ่มเล็ก ๆ ที่เข้ามาทำงานร่วมกัน มิเช่นนั้นแล้วผู้คนที่สนใจจะมาทำงานร่วมกันจะห่างหายไป

ในทางปฏิบัติ การจุดประกายให้ชุมชนเกิดความสนใจที่จะดำเนินกิจกรรมด้วยตนเอง จะสามารถสร้างความเต็มใจในการร่วมมือไม่ร่วมมือดำเนินกิจกรรมได้ในเบื้องต้น และหากมีการประชุมพบปะกันบ่อย ๆ และเสริมสร้างกำลังใจซึ่งกันและกัน อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ จะสามารถรักษาความร่วมมือไม่ร่วมมือของคณะนักวิจัยให้เหนียวแน่นยั่งยืนได้

ตอนเราไปดูงาน (วิจัยชุมชนที่ อ.แจ้ห่ม จ.ลำปาง) แล้วเราคิดอยากทำกันตอนนั้น เราก็มีการจุดประกายกัน มีพลังมาพักหนึ่ง เกิดพลังขึ้นมาชั่วครู่หนึ่ง คือ พลังอยากคิดอยากทำ เมื่อเข้ากระบวนการกันมาเกิดพลังอยากคิดอยากทำ ไฟยังไม่มอด พอยังไม่มอด เราก็มีการประชุม จุดไฟกันมาเรื่อย สร้างพลังมาเรื่อย มีทุนเดิมอยู่แล้ว (คือคณะทำงานศูนย์บริการฯ) เป็นจิตอาสาอยู่แล้ว อยากเห็นสิ่งที่ดี ๆ ถึงได้มาทำตัวนี้ . . . พอมีแผนนี้ถามว่าจะให้เคลื่อนร้อยเปอร์เซ็นต์ ก็ต้องหมั่นประชุมที่มงาน ว่าเราทำอะไรกันไปมั้ง . . . ต้องหมั่นมาประชุมคุยกันไม่ใช่ต่างคนต่างคิด สิ่งที่ได้คือ เราได้เห็นคนทำงาน ที่มงาน (พีบีดี, สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2553)

2.3.2 การจัดการความขัดแย้งทางความคิด: ข้อท้าทายในวงร่วมคิดจัดทำแผนจัดการปัญหาพื้นที่ไม่สร้างสรรค์

การจัดทำแผนปฏิบัติการจัดการกับพื้นที่ไม่สร้างสรรค์ ในเวทีสัมมนาแผนงานชุมชนคุ้มครองเด็ก ปี พ.ศ. 2552 ผ่านไปอย่างง่ายดายมีความร่วมมือในการดำเนินการและมีแผนในการแก้ไขปัญหาออกอย่างเป็นรูปธรรม และคณะนักวิจัยชุมชนที่เข้าร่วมเวทีวางแผนก็มีความกล้าหาญในการเสนอความคิดเห็นมากขึ้น บรรยากาศจึงเต็มไปด้วยการถกคิดพูดคุย จากอดีตที่ไม่ค่อยมีโอกาสได้พูดในที่สาธารณะ ได้มีโอกาสพูดและนำเสนอข้อมูลให้ทุกคนในชุมชนได้ฟังและลุกขึ้นมา มองชุมชนตนเองในเวทีนำเสนอข้อมูลชุมชน ตรงนี้เองได้มีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างพลังความมั่นใจให้เกิดขึ้นในตัวสมาชิกแต่ละคน สร้างสรรค์ความรู้สึกมีพลังในการแสดงออกซึ่ง

ความคิดเห็น ดังคำบอกเล่าของคณะนักวิจัยชุมชนท่านหนึ่งที่กล่าวว่า “ก็เห็นว่าตัวเองเปลี่ยนไปเยอะมากเลย ตั้งแต่ไปสุพรรณ กล้าแสดงออกมากขึ้น จากที่เป็นคนที่ไม่กล้าพูด พอมาอยู่ตรงนี้ก็กล้ามากขึ้น . . .” (แม่ตา, สนทนา, 29 มีนาคม 2552)

แต่ทว่า การยิ่งเปิดโอกาสมากขึ้นและมีการสร้างบรรยากาศให้เกิดความกล้าเสนอความคิดเห็นมากขึ้น ก็เริ่มมีความขัดแย้งกันในการคิดมากขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาด้วยเหตุที่ว่าการมีส่วนร่วมที่เป็นปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Social interaction) ซึ่งเป็นกรกระทำระหว่างคนสองคนขึ้นไปที่กระทำในรูปแบบต่าง ๆ อย่างรู้ความหมายของการกระทำและบรรลุวัตถุประสงค์ การกระทำระหว่างกันจึงเป็นการสื่อสารระหว่างกัน (Communication) เพราะรู้เรื่องและรู้ความหมายของการกระทำของกันและกัน การกระทำนี้จึงเป็นได้ทั้งการทำหน้าที่ (Function) การแลกเปลี่ยน (Exchange) และการขัดแย้ง (Conflict) (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2549, น. 42) คณะนักวิจัยต่างคนต่างก็อยากเสนอความคิดเห็นของตนเองให้เป็นที่ยอมรับ จึงเกิดข้อพิพาทอีกครั้ง คือ ความยากลำบากในการจัดการความขัดแย้งทางความคิดของคณะนักวิจัยชุมชน

ในการนี้ “เราต้องพยายามมองให้เห็นว่าเรามีขัดแย้งประเด็นอะไรบ้าง ความขัดแย้งไม่ใช่สิ่งที่น่ากลัว เพราะที่ไหน ๆ ก็มีความขัดแย้งกันทั้งนั้น แต่ปัญหามีอยู่ที่ว่า เราจะแก้ไขอย่างไรไม่ให้เกิดความขัดแย้ง ” (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2545, น. 235) คณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานจึงได้มีการวางแผนกันว่าจัดการเรื่องความขัดแย้งทางความคิด ส่งผลให้ต้องมีการเตรียมในเชิงกระบวนการเพื่อจัดการความขัดแย้งทางความคิด ที่บางครั้งเกิดจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจภายในกลุ่ม เช่น มีใครบางคนผูกขาดการเสนอความคิดเห็นแต่เพียงผู้เดียว และผู้ใหญ่บางคนคอยยับยั้งความคิดเห็นของเด็กที่ไม่ตรงกับความคิดของตนเอง เยาวชนบางคนกล่าวว่า “. . . ไปสุพรรณ (เวทีวางแผน) โห เซ็ง มากเลย แบบความคิดผู้ใหญ่พอเด็กเสนอผู้ใหญ่บอกว่าความคิดไม่ดี . . . ต้องแยกเด็กกับผู้ใหญ่”

เทคนิคที่คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานใช้ในการจัดการความขัดแย้งทางความคิด คือ การเข้าร่วมกลุ่มย่อยเพื่อทำหน้าที่เป็นผู้ประสานการพูดคุยให้ทุกคนได้มีโอกาสได้เสนอความคิดเห็นเท่าเทียมกัน และมีบางช่วงที่ต้องปรับกระบวนการโดยแยกเด็กเยาวชนและผู้ใหญ่ออกจากกัน เพื่อให้มีเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นที่แตกต่างกันโดยไม่ให้ช่วงอายุมาเป็นข้อจำกัด แล้วจึงค่อยมานำเสนอและวิพากษ์วิจารณ์ร่วมกันในกลุ่มใหญ่ เมื่อแยกกลุ่มแล้วผลคือเยาวชนรู้สึกดีขึ้นและสะท้อนว่า ชอบลักษณะการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันเวลาแยกกลุ่มเฉพาะกลุ่มเยาวชนที่อยู่ในวัยเดียวกันมากกว่า ดังข้อคิดเห็นของเยาวชนคนหนึ่งกล่าวว่า “มีอยู่ช่วงหนึ่งที่เด็กแยกกลุ่ม อันนั้นใช่เลย ให้ผู้ใหญ่ประชุมของผู้ใหญ่ เด็กประชุมของเด็กแล้วมาเสนอกันว่า

ของเด็กเป็นยังไงผู้ใหญ่เป็นยังไง อันนี้ถึงจะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันได้ดี . . .” (น้องจุ่ม, สนทนา, 13 กันยายน 2553)

2.3.3 คณะนักวิจัยชุมชนเริ่มมองเห็นศักยภาพของตนเอง

การแก้ปัญหาด้วยการพึ่งพาตนเอง การคิดเอง แก้ไขปัญหาเองในชุมชนไม่ใช่แค่ทำตามหน่วยงานที่เข้ามาส่งเสริมกิจกรรมเท่านั้น การที่ชุมชนจะสามารถพึ่งตนเองในการจัดการปัญหาความปลอดภัยของเด็กในชุมชนได้มีความยากลำบากอยู่ที่วัฒนธรรมการพึ่งพิง พึ่งพาและสมาชิกชุมชนไม่คิดว่าตนเองจะทำได้ มองว่าหน่วยงานต้องมาเก็บข้อมูลเอาไปว่ามีปัญหาอะไรแล้วมาแก้ไขให้ชุมชน หรือไม่ก็เป็นหน้าที่ของแกนนำชุมชนที่ต้องรับผิดชอบ และเขาไม่สามารถเก็บข้อมูลได้ต้องอาศัยคนอื่นมาช่วย เมื่อได้ลงพื้นที่ในการติดตามคณะนักวิจัยชุมชนลงสัมภาษณ์ในชุมชนครั้งแรก พบว่าเป็นไปอย่างทุลักทุเล เป็นการพูดคุยที่ไม่เข้าประเด็นที่ต้องการ และพยายามชี้ให้คนที่เป็นสัมภาษณ์ให้ข้อมูลตามที่ต้องการ จนคนที่อยู่ภายนอกชุมชนบางคนอดคิดไม่ได้ว่าคณะนักวิจัยชุมชนรวบรวมข้อมูลเองไม่ได้หรอก

ผู้ศึกษาเองก็เคยเป็นคนที่มองข้ามศักยภาพนักวิจัยชุมชนในเก็บข้อมูลครั้งแรกที่ร่วมลงพื้นที่เก็บข้อมูลโดยเขียนในบันทึกการติดตามคณะนักวิจัยว่า “การที่ปล่อยให้ให้นักวิจัยชุมชนเก็บข้อมูลจากสมาชิกชุมชนด้วยตัวเอง เป็นเรื่องที่ทำได้ยากมาก คิดว่านักวิจัยชุมชนคงจะเก็บข้อมูลไม่ได้หรอก . . .” (บันทึกของผู้ศึกษา, 29 มีนาคม 2551) นับว่าเป็นความคิดที่ผิดถนัดและหลงลืมไปว่านั่นเป็นครั้งแรกของคณะนักวิจัยชุมชน ย่อมจะมีความประหม่า ความตื่นตัว และความกลัวที่จะไม่ได้ข้อมูล เพราะเมื่อระยะเวลาเปลี่ยนไป คณะนักวิจัยชุมชนได้ลงพื้นที่เก็บข้อมูลมากขึ้นและนำประสบการณ์จริงมาสะท้อนในเวทีรวบรวมข้อมูลแล้วนำไปปรับปรุงการทำงานของตนเอง จนทำให้ผู้ศึกษามองเห็นความเปลี่ยนแปลงในตัวนักวิจัยชุมชนแต่ละคนและเชื่อมั่นว่าหลายคนมีความสามารถในการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ได้

คณะนักวิจัยชุมชนได้สะท้อนเชิงลบในช่วงการเตรียมนักวิจัย ในระยะแรก ๆ ที่มาร่วมเวทีประชุมรวบรวมข้อมูล โดยได้กล่าวกับผู้ศึกษาหลายครั้งในทำนองที่ว่า “คิดว่ายาก ที่ให้คนในชุมชนลงพื้นที่ไปเก็บข้อมูลเอง . . . ชาวบ้านไม่มีความสามารถขนาดนั้น . . . อยากให้หน่วยงานหรือคนที่เคยเก็บข้อมูลอยู่แล้วอย่างกลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขชุมชนทำมากกว่า . . . อยากให้มีนักศึกษาที่มากิจกรรมอยู่แล้ว มาช่วยเก็บข้อมูล เพื่อจะได้เร็วและได้ข้อมูลมาก อีกทั้งนักศึกษาก็เจตเก่ง” แสดงถึงความต้องการพึ่งพาและความไว้วางใจในศักยภาพคนภายนอก แต่กลับมองข้ามศักยภาพและความสามารถของคนภายในคณะนักวิจัยชุมชนด้วยตัวเอง มีหน้าซำยังมองไม่เห็นอีกว่า มีเยาวชนในชุมชนที่เก่งและมีความสามารถที่จะมาเข้าร่วมการวิจัยได้ แม้ว่าผู้ศึกษา

จะพยายามตั้งคำถามถามย้ำหลายครั้งว่า “แล้วเยาวชนในชุมชนล่ะ ไม่มีเลยหรือ ไม่ใครทำได้เลยหรือ” ที่เป็นเช่นนี้อาจเกิดเนื่องจากการวิจัยเป็นสิ่งที่คนรุ่นใหม่ที่คณะนักวิจัยชุมชนกำลังลงมือทำครั้งแรก จึงมีความกังวล ความกลัว ประกอบกับความเชื่อที่เคยมีมาว่า งานวิจัยเป็นเรื่องของ อาจารย์ นักวิชาการ หรือนักศึกษาระดับสูงเท่านั้น

ในช่วงการวางแผน มีการนัดหมายก่อนเริ่มเวทีการประชุมรวบรวมข้อมูลครั้งที่ 2 ผู้ศึกษามีหน้าที่เป็นผู้ติดตามว่าคณะนักวิจัยชุมชนได้มีการนัดหมายกันเมื่อไหร่ อย่างไร ซึ่งในคณะนักวิจัยชุมชนไม่มีสมาชิกจากชุมชนวัดพระธาตูปืออธรรม 4 คณะนักวิจัยชุมชนจึงอยากให้มีคนจากชุมชนวัดพระธาตูปืออธรรม 4 เข้ามาร่วมด้วย เพื่อจะได้เข้าใจข้อมูลตรงกัน คณะนักวิจัยชุมชนคิดว่าหากประสานเองต้องไม่ได้รับความร่วมมือ จึงอยากให้คณะเจ้าหน้าที่จากมูลนิธิเป็นผู้ประสานงานให้ ดำเนินการให้ ผู้ศึกษาจึงย้ำแก่คณะนักวิจัยชุมชนว่า “ผู้ศึกษาไม่มีหน้าที่ดำเนินการ หากคณะนักวิจัยชุมชนคิดว่าชุมชนวัดพระธาตูปืออธรรม 4 ต้องเข้าร่วมคณะนักวิจัยชุมชนก็ต้องเชิญชวนด้วยตัวเอง . . .” หลังจากนั้นคณะนักวิจัยชุมชนได้มีการลงประสานพูดคุยกับสมาชิกชุมชน 4 เพื่อชวนมาร่วมคณะ ปรากฏว่าคนที่เคยสนใจและเคยเข้ามาร่วมอบรมวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมแล้ว ไม่มีเวลาเข้ามาร่วมประชุมเพราะติดภารกิจ ซึ่งคณะนักวิจัยชุมชนก็กลับมาพูดคุยกันในเวทีประชุมครั้งต่อมามีถามว่าถ้ามาร่วม คณะนักวิจัยชุมชนไม่ได้เชิญชวนให้เป็นผู้พาดพิงที่ในชุมชนวัดพระธาตูปืออธรรม 4 เพื่อเชื่อมประสานไปยังคนที่รู้จักเพราะคณะนักวิจัยชุมชนไม่มีใครอยู่ในชุมชนนี้จึงไม่ค่อยรู้จักสมาชิกในชุมชนนี้

แม้ในจุดเริ่มต้น คณะนักวิจัยชุมชนต้องเรียนรู้เกี่ยวกับการทำงานวิจัยอีกมากก็จริง แต่ไม่ใช่ว่าเขาจะเรียนรู้ไม่ได้ เพียงแต่เขายังไม่ได้ทำต่างหาก ดังนั้น ควรปล่อยให้เขาลองทำ เพราะการเรียนรู้ที่ดีที่สุด คือ การเรียนรู้จากการลงมือทำนั่นเอง ช่วงแรกผู้ศึกษามองข้ามศักยภาพของนักวิจัยชุมชน เนื่องจากไม่ได้ทำความเข้าใจที่มากเกินไป ที่ทำให้ชาวชุมชนต้องอ่อนแอ อ่อนด้อย ในความสามารถด้านการแสวงหาความรู้ แต่เมื่อพูดคุยกับอาจารย์ที่ปรึกษาพร้อมการฝึกคิดวิเคราะห์ ไตร่ตรองตนเองอย่างถ่วงถี้ ประกอบกับแลกเปลี่ยนสะท้อนความคิดเห็นร่วมกับคณะเจ้าหน้าที่จากหน่วยงาน ก็ทำให้เข้าใจเบื้องหลังอันเกี่ยวข้องเชื่อมโยงจากการพัฒนาที่ไม่ค่อยได้ให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม ชุมชนเองก็เคยชินว่าเป็นเรื่องที่หน่วยงานจะมาช่วยแก้ปัญหาให้ ดังนั้นจึงสิ่งที่สำคัญมากที่ต้องตระหนักและเตือนตนเองเสมอว่า คนในชุมชนมีศักยภาพและพัฒนาได้ ผู้ศึกษาต้องอดทนโดยไม่แสดงบทบาทว่าเป็นคนที่รู้ดีกว่าและสามารถดำเนินการให้ แม้ว่าจะเป็นเรื่องยากมาก แต่ก็พยายามทำ ซึ่งในความเป็นจริงผู้ศึกษาเองก็ไม่ได้มีความรู้ดีกว่าสมาชิกชุมชนเลย เพียงแต่ว่า พวกคุณเคยกับงานวิจัย งานเอกสารวิชาการบ้างก็เท่านั้นเอง ทำนอง

ว่าเคยมีประสบการณ์เรียนและลองทำมาบ้างแล้ว แต่ชาวชุมชนยังไม่เคย ดังนั้น คนนอกที่เข้าไปเกี่ยวข้องอย่างผู้ศึกษาต้องสำเหนียกเสมอว่าชุมชนมีความรู้ ความสามารถและศักยภาพไม่ได้ด้อยกว่าใครเคย เพียงแต่ยังหลับใหลอยู่ภายในยังไม่ถูกปลุกให้ตื่นขึ้นมาเท่านั้น หากคนนอกที่เข้าไปเกี่ยวข้องไม่ยอมรับในแนวคิดนี้ การกระตุ้นและพัฒนาให้ชุมชนดำเนินการวิจัยด้วยตนเองก็จะเป็นการคิด ไตร่ตรอง กับตนเองอยู่ตลอดเวลา เมื่อลงมือทำไปแล้วก็กลับมาคิดย้อนรอยสิ่งที่ทำ สิ่งที่เกิดขึ้น เพื่อเรียนรู้บทเรียนในการกระทำของตนเอง (Praxis)

จากบันทึกการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมของผู้ศึกษาที่เข้าไปพบปะคณะนักวิจัยชุมชนในที่ประชุมรวบรวมข้อมูล พบว่า คณะนักวิจัยชุมชนเริ่มมองเห็นศักยภาพของตนเอง ได้มีการสะท้อนความคิดต่อวิธีการเก็บข้อมูล ดังนั้น สิ่งที่ได้ในแต่ละครั้งนอกจากตัวข้อมูลแล้ว คือ แผนในการเก็บข้อมูลที่เกิดจากการปรับเปลี่ยนร่วมกัน และการพัฒนาศักยภาพคณะนักวิจัยชุมชนในการได้ฝึกพูดคุย ฝึกถาม และฝึกฟังจับประเด็นในเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับปัญหาในชุมชน นอกจากนี้ ยังมองออกว่าตนเองซึ่งเป็นนักวิจัยควรทำอะไรไม่ควรทำอะไร นักวิจัยบางท่านยังคิดวิเคราะห์หิวพากษ์วิจารณ์การทำงานของคนอื่นมาเป็นบทเรียนในการทำงานของตนเองว่า

... บางครั้งรู้สึกว่ามีนักวิจัยในทีมบางคนไม่ค่อยฟังจะพูดถามนำชาวบ้านเพื่อให้ได้คำตอบอย่างที่ตนเองต้องการซึ่งรู้สึกว่าจะไม่ถูกต้อง ... การลงไปสัมภาษณ์ซักถาม เราต้องฝึกเป็นผู้ฟัง ได้ฟังคนอื่น ๆ พูดบ้าง ก็รู้สึกดี เมื่อก่อนเราไม่เคยลงไปเลยทำงานอย่างเดียว ... ต้องคิดก่อน ... ก่อนไปถาม ต้องคิดก่อนว่า เราคุยถามไปอย่างงี้เขาพร้อมฟังไหม เขาฟังเข้าใจไหม ... (แม่แห้ว, ประชุม, 26 กรกฎาคม 2551)

ในช่วงท้ายของขั้นตอนของการรวบรวมข้อมูล มาสู่การจัดเวทีชาวบ้านและการวางแผนปฏิบัติการ ผู้ศึกษาสังเกตเห็นว่าคณะเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานภายนอกพยายามส่งเสริมทุกวิถีทางให้ชุมชน เขียนเอง ลงมือทำเอง ให้กำลังใจและอดทนรอ แสดงท่าทียอมรับเสริมความมั่นใจในตนเองของคณะนักวิจัยชุมชน ในการทดลองทำสิ่งใหม่ โดยคณะเจ้าหน้าที่จากเครือข่ายหน่วยงานมีบทบาทเป็นผู้กระตุ้นกระบวนการเรียนรู้ (Facilitator) เพื่อช่วยให้คนในชุมชนรู้จักการคิดแก้ปัญหาได้เอง โดยส่งเสริมให้คณะนักวิจัยชุมชนมาร่วมด้วยช่วยกันในการตั้งคำถามข้อสงสัย การรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล และปฏิบัติการใช้ประโยชน์จากข้อมูลที่ได้ เพื่อให้คณะนักวิจัยชุมชน ได้คิด ได้ทำ ด้วยตนเองในเรื่องที่ไม่เคยทำร่วมกันมาก่อน จนเกิดเป็นความเชื่อมั่นว่าทำได้ ซึ่งเป็นการเริ่มค้นพบศักยภาพ และความสามารถของตนเอง

3. ความท้าทายต่อความหมายของคำว่า “การวิจัยเชิงปฏิบัติการ อย่างมีส่วนร่วม (PAR)” ที่แท้

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลายในสังคมไทย ในช่วง 10 กว่าปีนี้เอง นับว่ายังเป็นงานวิจัยรูปแบบใหม่อยู่มากในแวดวงงานพัฒนาเด็กและครอบครัว จากประสบการณ์ของผู้ศึกษาพบว่า ในอดีตที่ผ่านมาได้มีการดำเนินการที่เรียกว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ในลักษณะของการเข้าไปขอความร่วมมือจากประชาชน ให้เข้ามาช่วยหาคำตอบที่นักวิจัย/นักพัฒนาจากองค์กรต้องการรู้ ซึ่งเป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมแนวประเพณีนิยม (Traditional Action Research) ที่นิยมเชิญชาวบ้านมาร่วมให้ข้อมูล หรือร่วมสำรวจข้อมูลเท่านั้น ผู้คนในสังคมส่วนหนึ่งจึงคุ้นเคยกับการดำเนินการทำนองนี้ แต่เมื่อเกิดการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างสมาชิกคณะเจ้าหน้าที่เครือข่ายหน่วยงาน คณะนักวิจัยชุมชน และผู้ศึกษาผู้ซึ่งเคยศึกษาในทางทฤษฎีเกี่ยวกับการวิจัยแนวนี้มาบ้าง จึงก่อเกิดคำถามที่ว่า “การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมคืออะไรกันแน่” กลายเป็นข้อท้าทายสำคัญที่ผุดพรายเสมอเมื่อมีการพูดคุยกันระหว่างการทำโครงการวิจัย แต่ก็สามารถหาข้อสรุปอันเป็นแนวทางที่คิดว่าใช้ร่วมกันได้ในที่สุด ซึ่งเป็นคำตอบที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ในพื้นที่จริง

3.1 การวิจัยเชิงปฏิบัติการเป็นเพียงเครื่องมือสร้างการมีส่วนร่วมเท่านั้นหรือ

จากประสบการณ์ของผู้ศึกษาจากการทำงานร่วมกับคณะเจ้าหน้าที่จากเครือข่ายหน่วยงานในอดีต พบว่า แม้ว่าจะมีแนวความคิดในการทำงานแบบมีส่วนร่วม (Participatory Development) แต่ในทางปฏิบัติยังมีช่องว่าง ที่ผ่านมามีการทำงานส่วนใหญ่จะนิยมนำความรู้จากภายนอกที่ผ่านการวิจัยอย่างน่าเชื่อถือ ไปบอกให้ชุมชนทำตาม แต่ก็ไม่ถึงขนาดพัฒนาแบบยึดเยียด เพราะว่าชุมชนเองก็ยินยอมพร้อมใจที่จะพัฒนาตนเองสู่ชุมชนที่สามารถปกป้องคุ้มครองเด็ก ด้วยการสมัครเข้าร่วมโครงการนำร่องด้วยตนเอง แต่ก็ยังไม่มีภาพของการมีส่วนร่วมในการพัฒนาที่ริเริ่มจากชาวชุมชนเองเสียที คณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานจึงได้พยายามคิด ค้นหาแนวทางสร้างการมีส่วนร่วมขึ้น โดยคิดว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเป็นเทคนิคช่วยสร้างการมีส่วนร่วมได้ ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่น่าแปลกที่เจ้าหน้าที่ในองค์กร จะคิดเช่นนั้นเพราะหลาย ๆ คนคุ้นเคยกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบที่เชิญคน 3 ฝ่ายมามีส่วนร่วม ได้แก่ ชุมชน นักวิจัย และนักพัฒนา มาเข้าร่วมดำเนินการวิจัย และชุมชนมักถูกกำหนดบทบาทให้เป็น ผู้ช่วยเก็บข้อมูล หรือผู้ประสานงานระหว่างนักวิจัยและชุมชน เป็นต้น

แต่การวิจัยเชิงปฏิบัติการเป็นเพียงเครื่องมือสร้างการมีส่วนร่วมเท่านั้นหรือ? คำตอบคือคงไม่ใช่ เพราะกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเป็นการปลูกสำนึกในชุมชนสามารถทำให้ชุมชนคิดริเริ่มและแก้ปัญหาด้วยตนเองได้ ด้วยกระบวนการปลูกสำนึกวิพากษ์ต่อโครงสร้างสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับชุมชน และเป้าประสงค์สูงสุด คือการปลดแอกตนเอง จากการนำการพัฒนาโดยคนนอกให้ชุมชนสามารถนำการพัฒนาด้วยตนเอง ผู้ศึกษาจึงพยายามเสนอให้มีการทำกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมแนววิพากษ์ในชุมชน อันเป็นอะไรที่มากกว่าแค่เป็นเครื่องมือสร้างการมีส่วนร่วมจากชุมชนอย่างที่เจ้าหน้าที่ในองค์กรที่นักศึกษาทำงานอยู่เข้าใจเท่านั้น

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ในโครงการสร้างเสริมความปลอดภัยแก่เด็กในชุมชน ไม่ได้เป็นแค่เครื่องมือสร้างการมีส่วนร่วมเท่านั้นแน่นอน เพราะเป็นช่องทางสำคัญที่ส่งเสริมการพัฒนาในชุมชนด้วยชุมชนเอง เป็นกระบวนการที่จุดประกายให้คนในชุมชนเปลี่ยนมุมมองใหม่จากเรื่องที่เคยเห็นจนชินตา เป็นสิ่งที่มีคุณค่า และเป็นเครื่องมือในการพัฒนาคน ให้ฝึกการคิดเป็นระบบ เป็นขั้นตอน แสวงหาข้อมูล แสวงหาหลักฐานมาตีความวิเคราะห์ตีความ ไม่ด่วนสรุปจากความรู้สึกนึกคิดของตนเองฝ่ายเดียว และร่วมวางแผนกำหนดอนาคต เลือกลงมือเดินบนศักยภาพและข้อมูลที่ชุมชนค้นพบ นับว่าเป็นความสำเร็จที่สำคัญของชุมชนเมืองด้วยที่ทุนทางสังคมมีอยู่อย่างจำกัด ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ที่เชี่ยวกราก โหมกระหน่ำพัดพาให้สารพัดปัญหาเข้ามารุมเร้าชุมชน ประกอบกับกระแสการพัฒนาแบบทุนนิยมที่เร่งส่งเสริมความเจริญทางวัตถุ ละเลยเรื่องสายสัมพันธ์ของชุมชน ซึ่งช่วงแรกการดำเนินการเป็นไปอย่างค่อนข้างเชื่องช้า ผู้คนในชุมชนก็มีความเย็นชาต่อกัน เพราะเป็นชุมชนเมืองที่สภาพความเป็นชุมชนกำลังแตกสลาย คนส่วนใหญ่ไร้ความรู้สึกร่วมในชุมชน (Sense of Community) แต่ชุมชนนี้ก็เริ่มกอบกู้มาได้ทีละเล็กทีละน้อย จากพลังของทีมนักวิจัยชุมชนกลุ่มเล็ก ๆ ที่ค่อย ๆ ลงมือกระทำการพัฒนาด้วยตนเองทีละเล็กทีละน้อย

3.2 การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมไม่ใช่แค่การค้นหาข้อมูลเพื่อให้ได้คำตอบเท่านั้นแต่ต้องมีการปฏิบัติการแก้ไขปัญหาด้วย

ผู้ศึกษาได้ยื่นคำถามจากคณะเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานท่านหนึ่งที่ว่า “เมื่อเราชวนชาวบ้านมาร่วมกันศึกษาวิจัย สรรวจชุมชนจนได้คำตอบที่เป็นพื้นที่สร้างสรรค์หรือไม่สร้างสรรค์ก็น่าจะจบแล้วเพราะชาวบ้านรู้ข้อมูล และนำเสนอแก่ชุมชนและหน่วยงานแล้ว” สะท้อนถึงความคุ้นเคยกับการสร้างความรู้ด้วยวิธีวิทยาการวิจัยแบบเดิมในลักษณะสำรวจได้รู้ข้อมูลแล้ว

งานวิจัยก็จะจบ จึงเข้าใจว่ามีน้อยคนที่เข้าใจว่าอุดมการณ์การวิจัยเชิงปฏิบัติการที่แท้จริง เพราะทุกคนมีประสบการณ์เกี่ยวกับการวิจัยแบบดั้งเดิมมาแล้วทั้งสิ้น (รวมทั้งผู้ศึกษาด้วย) แต่จากการศึกษาในภาคทฤษฎีและการพูดคุยปรึกษาร่วมกับอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์มา กระตุ้นให้ผู้ศึกษาตั้งคำถามว่า เมื่อรู้ข้อมูลแล้วจะเกิดประโยชน์อะไรแก่คนในชุมชนต่อไป หากคณะนักวิจัยชุมชนไม่ลงมือแก้ไขสถานการณ์ปัญหาที่เป็นข้อมูลที่ได้รับรับทราบมา

และพยายามเสนอความคิดเห็นต่อว่าคณะนักวิจัยชุมชนว่า ในการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมยังไม่จบสิ้น การวิจัยรูปแบบนี้ต้องมีการปฏิบัติการเพื่อการเปลี่ยนแปลงหรือแก้ไขปัญหาร่วมด้วย นอกจากนี้จะค้นหาคำตอบทำความเข้าใจเกี่ยวกับสถานการณ์ปัญหาพื้นที่สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์แล้ว ยังต้องนำไปสู่การออกแบบและปฏิบัติการเพื่อเปลี่ยนแปลงหรือแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในชุมชนด้วย อย่างไรก็ตามเป็นการยากที่จะทำความเข้าใจและดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมอย่างสมบูรณ์แบบในระยะเวลาอันสั้น เพราะการวิจัยรูปแบบนี้เป็นเรื่องใหม่สำหรับทุกคนที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการวิจัยครั้งนี้ แม้แต่ผู้ศึกษาเองที่เคยเรียนและทดลองปฏิบัติเบื้องต้นมาแล้ว แต่ก็ยังถือว่าอ่อนประสบการณ์ในการปฏิบัติการวิจัยรูปแบบนี้

ต่อมาระหว่างการปฏิบัติการผู้ศึกษายังย้ำกับคณะนักวิจัยชุมชนอีกว่า ตอนนีเรากำลังดำเนินการวิจัยอีกขั้นหนึ่งที่เน้นการปฏิบัติการมากกว่าการสืบเสาะค้นหาข้อมูลข้อเท็จจริงในเชิงสถานการณ์ ฉะนั้นต้องมีการทดลองปฏิบัติการ และนำสิ่งที่ได้จากการปฏิบัติมาสะท้อนไตร่ตรองร่วมเรียนรู้กันก่อนที่จะมีการปรับปรุงแผนรอบใหม่ เป็นการทำให้คิดวิเคราะห์ประเมินไป (Action and Refection) ดังนั้น ต้องไม่ลืมที่จะบันทึกข้อมูลไว้เป็นหลักฐานเพื่อประโยชน์ในการย้อนกลับมามองว่าหนทางไหนเป็นหนทางที่ดีที่สุดสำหรับชุมชนในการแก้ไขปัญหาเรื่องพื้นที่ไม่สร้างสรรค์ทั้ง 5 ประเด็นที่ชุมชนเลือกมาทำ มิเช่นนั้นก็จะคล้ายการปฏิบัติการแก้ไขปัญหแบบเดิม ๆ ที่ทำไปเรื่อย ๆ ไม่มีการสรุปประเมินและบันทึกข้อมูลไว้เป็นหลักฐาน

ในการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมครั้งนี้ ทุกฝ่ายได้มีความพยายามดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการในแนวทางที่ส่งเสริมให้ชุมชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ไม่เพียงเป็นผู้มาร่วมสืบค้นข้อมูลในบทบาทของผู้ช่วยนักวิจัยเท่านั้น แต่จะต้องเป็นคณะนักวิจัยชุมชน ที่มีบทบาทเป็นนักวิจัยเอง ด้วยวิธีการบนพื้นฐานแนวคิดที่ตรงกับความคิดเห็นของนักวิชาการท่านหนึ่ง (พันธุ์ทิพย์ รามสูตร, 2540, น. 33-35) สรุปได้ว่า มีการปรับปรุงความสามารถและพัฒนาศักยภาพของชาวชุมชน ด้วยการส่งเสริมยกระดับการเรียนรู้ และพัฒนาความเชื่อมั่นให้เกิดการคิดวิเคราะห์/สังเคราะห์สถานการณ์ปัญหาของตนเอง มีการให้ความรู้ที่เหมาะสมแก่ชาวชุมชนเพื่อนำไปใช้อย่างเหมาะสมและสนใจในมุมมองความคิดเห็นของชุมชน รวมถึงเปิดโอกาสให้ชาวชุมชนคนยากจนด้อยโอกาส

สามารถคิด วิเคราะห์ วิพากษ์วิจารณ์ความคิดเห็นของตนเองที่มีต่อสภาพการณ์และปัญหาของตนเองได้อย่างอิสระเสรี ตลอดจนตรวจสอบสภาพข้อเท็จจริงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง

ท้ายที่สุด คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานเริ่มสร้างความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม จากการร่วมกันเรียนรู้ การแลกเปลี่ยน และประสบการณ์โดยตรงที่แต่ละท่านได้สัมผัสจากการดำเนินการวิจัยชุมชน เกี่ยวกับการสร้างความเข้าใจในการวิจัยลักษณะนี้ การตั้งคำถามของผู้ศึกษาเป็นเพียงจุดเล็ก ๆ ที่กระตุ้นและจุดประกาย ก่อเกิดคำถามเพื่อการเรียนรู้ร่วมกันในเวลาต่อมา จนมีการวางอนาคตการดำเนินงานร่วมกันมากกว่าแค่วางแผนสร้างการมีส่วนร่วมในระยะการสำรวจสืบค้นข้อมูล ดังที่คณะเจ้าหน้าที่หน่วยงานท่านหนึ่งกล่าวว่า

เครื่องมือวิจัยเป็นเครื่องมือหนึ่งที่จะมาช่วยในการทำงานชุมชนได้ และเราไม่ต้องทำเอง เราเป็นผู้สนับสนุนให้เขาไปทำตามทิศทางที่เราเห็น เปรียบเทียบจาก จปฐ. ที่ชุมชองหนึ่ง ทำแล้วข้อมูลหนึ่งไม่ได้อะไร แต่งานนี้ ชาวบ้านสามารถนำข้อมูลให้เกิดประโยชน์กับชุมชนได้ มีวิธีการของตัวเอง ต่อไปจะยั่งยืน แต่ใช้เวลานานกว่านี้อีก . . . (จรรยาพร กุลอำนาจชัย, ประชุมสรุปโครงการ, 26 กันยายน 2552)

ขณะนี้ คณะนักวิจัยชุมชนสามารถตอบได้ว่า อะไร คือ การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในมุมมองของคณะนักวิจัยชุมชน จากการประสบการณ์ที่ได้ลองปฏิบัติการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในชีวิตจริง ผ่านการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของคณะนักวิจัยชุมชน ซึ่งเป็นการวิจัยที่เกิดขึ้นในพื้นที่ชุมชน ที่ไม่เพียงแค่เก็บรวบรวมข้อมูล เพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์สภาพปัญหาในชุมชนเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงขั้นตอนการปฏิบัติการแก้ไขปัญหา และแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมในการปกป้องเด็กให้ได้รับความปลอดภัยด้วย คณะนักวิจัยชุมชนเรียกชื่อ สั้น ๆ ของการวิจัยรูปแบบนี้ว่า “วิจัยชุมชน” ซึ่งมีนิยามหรือความหมายของการวิจัยชุมชนที่เป็นการอธิบายด้วยภาษาง่าย ๆ อย่างคณะนักวิจัยชุมชนเข้าใจ เป็นต้นว่า

วิจัยชุมชน ก็คือการรวบรวมข้อมูล ภาษาชาวบ้าน คือ รวบรวมปัญหาของชาวบ้าน มาวิจัยว่าชาวบ้านเรามีปัญหาอะไรไหม เอามารวบรวมกัน แต่ของเราเน้นคำว่า พื้นที่ สร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์ เราก็พยายามหาว่าพื้นที่ไหนสร้างสรรค์-ไม่สร้างสรรค์ ตามโจทย์ของเรา . . . พอเรารู้ปัญหาเราก็ต้องมีการมาประมวลกันว่าปัญหาไหนสามารถทำได้ เกินความสามารถไหม ถ้าเราตัวเล็ก ๆ ความสามารถของเราทำไม่ได้ ความสามารถเราหมดแล้ว เราก็ประสานกับประธานชุมชนให้ดำเนินการ สน.มาตรวจ . . . ตัวเล็ก ๆ อย่างเราก็หยิบอันไหนที่แก้ได้ก็ทำ ไฟทำได้ ชี้นมา สนามกีฬา ทำที่เราบอกว่าเราทำได้ . . . วิจัยดีนะทำให้ชุมชนได้ตระหนักถึงปัญหา แต่ก่อนว่า

ปัญหาใหม่ๆ ก็รู้เฉย ๆ แต่ว่าทุกคนไม่อยากจะช่วยเหลือ แต่พอเราทำวิจัยปุ๊บเรารู้ถึงปัญหาเลยว่าเราต้องช่วยเหลือด้านนี้นะ ด้านเยาวชนที่ไปมั่วสุ่ม ตรงนั้นตรงนี้ . . . เราก็ได้แก้ไขถูกจุด นี่คือประโยชน์ที่เกิดขึ้น (แม่กิ้ง, สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2552)

วิจัยชุมชน คือ การที่เราได้ลงไปสำรวจ ไม่ว่าจะสำรวจเรื่องอะไรก็แล้วแต่ . . . แล้วแก้ปัญหาด้วย . . . ก่อนไปสำรวจต้องรวบรวมก่อน คนที่สนใจก็รวมตัวกัน เราก็ต้องมานั่งคุยกันก่อนว่าจะสำรวจกันเรื่องอะไร จะวิจัยกันเรื่องอะไร . . . ต้องเป็นหน้าที่ของคนในชุมชนที่ต้องลงมาสำรวจ แต่ในเมื่อคนในชุมชนต้องทำ ต้องสร้างนักวิจัยขึ้นมา สร้างเยาวชนที่เป็นนักวิจัย สร้างเครือข่ายนักวิจัยขึ้นมา นำมาสำรวจ หาวิธีการแก้ปัญหา . . . เพื่อแก้ปัญหาในชุมชน แก้ปัญหาสิ่งที่ไม่ดี เป็นการแสวงหาความรู้ได้ (น้องอีฟ, สัมภาษณ์, 13 กันยายน 2552)

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมตามโครงการวิจัยการสร้างเสริมความปลอดภัยให้แก่เด็กที่คณะนักวิจัยชุมชนดำเนินการในพื้นที่ชุมชนวัดพระสารະปิธรรมขับเคลื่อนไปบนเงื่อนไขและข้อท้าทายต่าง ๆ เป็นการเดินทางที่ค่อย ๆ เคลื่อนอย่างช้า ๆ บนก้าวย่างที่เดินออกไป ผ่านอุปสรรคข้อท้าทายมากมาย แต่ก็มีบางช่วงที่หนทางค่อนข้างราบเรียบ พอให้มีความหวัง มีพลังใจ การดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเพื่อสร้างเสริมความปลอดภัยแก่เด็กในชุมชนวัดพระสารະปิธรรม ใช้ระยะเวลามาแล้วกว่า 2 ปี จากจุดเริ่มต้นของการเดินทางของคณะนักวิจัยชุมชนจนถึงทุกวันนี้ ได้ก่อเกิดพลังความเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ชุมชน ตั้งแต่ระดับความตระหนักต่อสภาพที่เป็นอยู่ เกิดกระบวนการคิดวิเคราะห์หาหนทางในการปกป้องคุ้มครองเด็กให้อยู่ในสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมได้ ทั้งนี้การเดินทางยังไม่สิ้นสุดเพียงเท่านี้ คณะนักวิจัยชุมชนยังคงเดินทางต่อไปบนถนนสายวิจัยเพื่อปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม โดยมีเป้าหมายที่จะแสวงหาแนวทางที่เหมาะสมในการเสริมสร้างความปลอดภัย ลดพื้นที่ไม่สร้างสรรค์หรือพื้นที่เสี่ยงในชุมชน และหาหนทางดำเนินการกับผู้คนที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ ให้ใช้พื้นที่อย่างสร้างสรรค์ คงต้องใช้เวลาอีกมากโข เกินกว่าระยะเวลาในหลักสูตรปริญญาโทจะเอื้ออำนวย ผู้ศึกษาจึงต้องยุติบทบาทของการศึกษาวิจัยไว้เพียงเท่านี้ ถึงกระนั้นก็ตาม ยังเข้าสู่ชุมชนในบทบาทอาสาสมัครของมูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก เพื่อร่วมกิจกรรมในโครงการกับชุมชนตราบเท่าที่เวลาและโอกาสเอื้ออำนวยต่อไป